

833
Д-65

Ш.Х.ДОНИЯРОВА

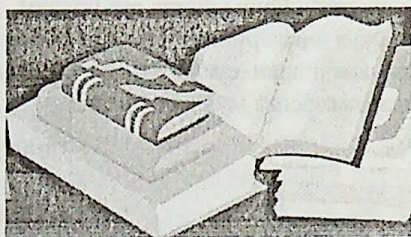
ИЖОДКОР ВА УСЛУБ

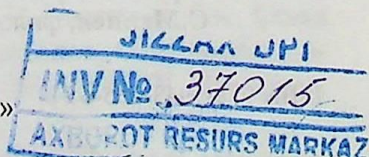
83.3
Д-65

Шоира ДОНИЯРОВА

ИЖОДКОР ВА УСЛУБ

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2014 й

УЎК: 821.512(092)(Холмирзаев)

КБК 83.3(5Ў)

Д.....

Дониярова, Шонра

Ижодкор услуги: / Ш.Дониярова, – Т.: «Turon zamin ziyo»
нашриёти. 2014. – 104 б.

ISBN 978-9943-335-65-3

Ижтимоий жамиятимизда бадий адабиётнинг ўрни бекиёсдир. Бадий асар инсон маънавий оламини шакллантириш ва бойитишнинг бош омили саналади. Айниқса, бугунги кун ҳикоячилигида инсоннинг янгича дунёқараши, тафаккур оламининг рангин жилолари акс этмоқда. Ҳикояда ижодкор шахси, унинг ижод оламидаги мавқеи, услубий ўзига хосликлари ёзувчининг маҳорати бор бўй-басти билан намоён бўлади.

Қўлингиздаги ушбу монографияда ҳикоячилик мактабига муносиб ҳисса қўшган ижодкор Шукур Холмирзаев ҳикояларининг таҳлили орқали унинг ижодидаги услубий ўзига хосликларини ойдинлаштириш, унинг ўзбек ҳикоячилигидаги ўрни ҳақида сўз боради.

Монография олий ўқув юртларининг филология факультети талабалари, докторант ва тадқиқотчилари ҳамда адабиётшунослик масалаларига қизиқувчи китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 821.512(092)

КБК 83.3(5Ў)

Масъул муҳаррир:

Н.Ф.Каримов

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

У.Норматов, филология фанлари доктори, профессор
С.Мелиев, филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-335-65-3

© «Turon zamin ziyo»,
Тошкент, 2014 й.

К И Р И Ш

Халқ руҳини ифодалаш, ун инг маънавий тикланиши ва миллат эстетик идеалларининг шаклланишини бадий мужас-самлаштириш миллий адабиётлар олдида турган асосий вазифалардан биридир. “Ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш бошланиб кетганлиги боис, маънавий маданиятнинг қудратли қатламлари очилди. Улар халқ руҳини ватанпарварлик, миллий ифтихор, бутун дунё учун бағрикенглик томон кескин ўзгартириб юборди. Бу эса халқ руҳи қудратининг биринчи белгисидир. Ўзбек халқи руҳининг тикланиши, миллат, маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир”, – деб ёзади мамлакат Президенти И.А. Каримов¹.

Ёзувчилар ана шу вазифани адо этишда ўз истеъдодлари кўламини, ўз услубларининг ранг-баранг қирраларини намойиш этмоқдалар. Ёзувчининг услуби ва бадий маҳорати масаласи адабиётшуносликда ҳамиша долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Услуб ёзувчининг бадий маҳоратини кўрсатадиган адабий ҳодиса бўлса, қаҳрамон образи бадий асар моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим эстетик ижтимоий-бадий аҳамиятга эга бўлган масаладир.

Демак, индивидуал услуб ва қаҳрамон образи талқинини тадқиқ этиш ёзувчига ижтимоий воқелик ҳақида, давр кишилари, уларнинг ҳаёти, фаолияти ва ўй-кечинмалари тўғрисида ўзига хос бадий фикр юритиши ҳамда поэтик идрок этилган воқеликни бадий таҳлил қила олиш хусусида муайян назарий умумлашмалар чиқариш имконини беради. Бадий адабиётда услуб муаммоси жаҳон, шу жумладан, ўзбек адабиётшунослигида ҳам илмий-назарий жиҳатдан жиддий тадқиқ этилган. Шу ўринда М.Б. Храпченко, А.Н. Соколов, А.В. Чичерин, П. Палиевский, А.Н. Федоров, В.А. Ковалев, Г.Н. Пospelов, Г.А. Белая каби рус олимлари, Х. Ёқубов, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, М. Султонова, С. Мамажонов, Н. Шукуров, У. Норматов,

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., 1998. 129 б.

Т. Расулов, Ҳ. Болтабоев² сингари ўзбек адабиётшуносларининг тадқиқотларини қайд этиш ўринлидир.

Буюк рус ёзувчиси Л.Н. Толстой услубни улкан ҳаётий тажриба сифатида баҳолайди, услубни ёзувчининг овози, адабий қиёфасини кўрсатадиган белги сифатида тушунади.³ Шу нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, услуб ёзувчининг ҳаётга, одамлар тақдирига ўзига хос идрок билан ёндашиши, мавзу танлаш ва воқеликни бадий акс эттиришда бошқалардан фарқ қиладиган маҳоратидир. Ёзувчи услубини аниқлашда бадий асарнинг барча унсурлари гоё, мавзу, образлар тизими, сюжет ва композиция, тил, жанрий белгилар, ижодий методи қабили асос қилиб олинади. Демак, ёзувчи ижодига кенг қамров билан ёндошиш бир ижодкорнинг бошқа бир ижодкордан фаркланиб турадиган ўзига хос маҳоратини ойдинлаштиришга имкон беради. В. Белинский таъбири билан айтганда, “услуб – бу инсондир” деган сўзларни ҳам эслаш жоиздир.

Ўзбек адабиёти, шу жумладан, ўзбек насри бугунги кунда ёзувчиларимизнинг услубий изланишлари натижасида янги ижодий поғонага кўтарилмоқда. Шу сабабли ҳам янги адабиётимизнинг бошловчилари Фитрат, А. Қодирий, Чўлпон, Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор каби ёзувчилар билан О. Ёқубов, П. Қодиров, С. Аҳмад, Ш. Холмирзаев, Ў. Ҳошимов каби бугунги ўзбек насрининг истеъдодли намояндалари услубини фарқлаб, таҳлил қилиш лозим.

Фитрат “Адабиёт қоидалари” китобида мумтоз адабиёт вақллари билан ўзига замондош бўлган адибларнинг услублари орасидаги фарқни кўрсатиб беради.⁴ XX аср бошларида ижод этган адибларнинг услублари билан бизга замондош бўлган ёзувчиларнинг услубларини фарқлаш лозим. Шу нуқтаи-назардан Ш. Холмирзаев ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг ўзига хос маънавий олами қандай бадий талқин этилганлигини, ёзувчи асарларида ҳаётнинг қайси қирраларини тасвирлашга

² Соколов А. Теория стиля. – М., 1968; Мамажонов С. Услуб жилolari. – Т., 1992; Каримов Х. Жанрми ёки услуб. – Т. 1991; Худайбердиев Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси: Адабий ўйлар. – Т., 1986; Султонова М. Ёзувчи услубига доир. – Т., 1973; Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. – Т., 1973; Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Т., 1992.

³ Толстой Л.Н. ПСС. Т. 30. – М., 1949. – С. 112.

⁴ Фитрат А. Адабиёт қоидалари – Т., 1995.

мойиллик кучлилигини ҳамда умуминсоний, миллий-маънавий кадриятларни ўқувчи шуурига кўчиришнинг бадий мезонлари қандай ойдинлаштирилганлигини аниқлаш лозим.

Ш. Холмирзаев ижоди доимо адабий танқидчиликнинг диққат-эътиборида бўлган. Жумладан, У. Норматов, О. Тоғаев, И. Ғафуров, А. Каттабеков, Ҳ. Болтабоев, Х. Дўстмуҳаммедов, Ҳ. Каримов⁵ ва бошқаларнинг тадқиқот ва рисоаларида кўпгина ёзувчилар қатори Ш. Холмирзаев асарларининг ғоявий-бадий қиммати тўғрисида айрим фикр ва мулоҳазалар билдирилган. Масалан, У. Норматов Ш. Холмирзаев билан қилган суҳбатида ёзувчи услубига оид ўз мулоҳазаларини қўйидагича баён этган: “Сиз савияси баланд китобхонни кўз олдингизга келтириб туриб қалам тебратсангиз керак. Сиз қаламга олган ҳодисалар аксари драматизмга, эҳтиросларга ниҳоятда бой бўлади, лекин сиз уларни иложи борича пинҳон тутасиз, китобхоннинг ўзи илғаб олишига ишонасиз. Бу ҳол баъзан тасвирдаги таъсирчанликни, жозибани сусайтириб қўяди”⁶, – дейди.

Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ёзувчи Ш.Холмирзаев ҳозирги ўзбек насрининг ранг-баранг жанрларида янги услубий изланишлар олиб бораётган ижодкордир.

Танқидчи О.Тоғаев ўзининг «Тасвир ва муддао» деган мақоласида «Сўнгги бекат» романи ҳақида фикр юритар экан, ёзувчининг ўзига хос индивидуал услубини кузатиш асосида чиқарган хулосаларини шундай умумлаштиради: “Ш.Холмирзаев ... ҳаётга унинг ўз бўёқлари билан ҳиёл жило бериб, ҳолисона манзаралар чизувчи ўзига хос оригинал ижодкор. Инсон туйғулари, қаҳрамон кечинмалари ҳақида ҳам қайноқ нафас билан гапирмайди. Муносабатлар, манзаралар, деталларнинг қуйма тасвири нутқ воситалари орқали туйғулар сурати-

⁵ Қаранг: Тоғаев О. Идрок ва ижод.- Т., 1982; Ғафуров И. Инқилоб ҳамиша ҳаракатда //Ўзбек адабиёти ва санъати. – 1984. – № 19; Каттабеков А. Адабиётнинг бош мавзуси. // Шарқ юлдузи. 1987. – № 11.- 179 –б; Болтабоев Ҳ. Стилевке искания современной узбекской прозы (70-годов): Автореф.дисс. канд.филол.наук. – Т.,1983.- С.10-12; Дўстмуҳаммадов Ҳ.Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг янгиланиши (80-йилларнинг иккинчи ярми ва 90 йиллар аввалидаги ҳикоялар мисолида): Филол.фан.номз...дис. – Т., 1995; Каримов Ҳ. Шукур Холмирзаев. Адабий портрет. – Т., 1999.

⁶ Норматов У. Етуклик. – Т., 1982. – 358 б.

ни чизади”⁷. Ёзувчи услуби ҳақидаги бундай илмий қарашлар Ш. Холмирзаев ижодининг умумий хусусиятларинигина ойдинлаштиради, холос. Лекин ҳар бир ёзувчи ўз услубини аввало жанр имкониятлари доирасида намоён этади. Дейлик, муайян ёзувчининг романидаги услубий жилолар шу ижодкорнинг ҳикояларидаги услуб кўринишларидан озми-кўпми фарқланади ва бу ўзгачалик жанр имкониятлари билан белгиланади. Шу жиҳатдан қараганда Ш. Холмирзаевнинг ҳикоячиликдаги услубий изланишлари самарали ва эътиборга лойиқдир.

Танқидчи Ҳ. Болтабоев “Наср ва услуб” рисоласида Ш. Холмирзаев ҳикояларига хос услубни аниқлашга киришар экан, унинг ўзига хос жиҳатларини қуйидагича изоҳлайди а) муайян характер ва қаҳрамонларга қайта-қайта мурожаат этиш; б) уларнинг феъл-атворини ва характерини ҳар томонлама текшириш; в) қаҳрамонларнинг нутқи ва хатти-ҳаракати орқали воқеликни кўрсатишга эътиборни қаратиш⁸.

И. Фафуров эса Ш. Холмирзаев насрий асарларини таҳлил эта туриб, унинг услубига хос янги бир фазилатни аниқлаган. Танқидчининг баён этишича, ёзувчи катта насрий асарлари, ҳатто романларида ҳам ҳикояга хос тасвирлаш услубидан фойдаланади. Шу сабабли унинг романлари ҳикоя ўқигандек ўқилади, ҳолатлар тасвири чўзилади⁹. Юқоридаги фикрлардан шу нарса аёнки, Ш. Холмирзаевнинг ҳикоячиликдаги маҳорати ва индивидуал услубини ўрганиш бугунги ўзбек адабиётшунослигида кизиқарли мавзудир. Шу сабаб ёзувчининг индивидуал услубини кўрсатиш мақсадида ҳикоялардаги қаҳрамон образининг яратилишига алоҳида аҳамият бердик. Чунончи, ҳикоя қаҳрамонларининг маънавий олами, қаҳрамоннинг маҳаллий шароит билан узвий боғлиқ ҳолда ҳаракатланиши, унинг миллий ва умуминсоний характерини ёритишни асосий вазифа қилиб танладик.

Ёзувчининг индивидуал услуби ва бадий маҳоратини аниқлашда тил ва бадий тасвир воситалари муҳим ҳодиса ҳисобланади. Бадий услуб муаммолари, юқорида айтиб

⁷ Тогаев О. Тасвир ва муддао // -1981.- № 11.- 118 – 6.

⁸ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб.- Т., 1992.- 306.

⁹ Қаранг: И. Фафуров И. Инқилоб ҳамиша ҳаракатда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1984.- 19 сент.

ўтилганидек, илмий-назарий жиҳатдан муайян даражада ишланган. Матёқуб Қўшжонов Абдулла Қодирий, М. Султонованинг Абдулла Қаҳҳор, Н. Шукуровнинг Ғафур Ғулом ҳақидаги тадқиқотлари ана шундай изланишлар сирасига киради. Аммо ўзбек ёзувчиларининг кейинги авлоди вакиллари ижоди ҳозирга қадар ана шу нуқтаи назардан етарлича тадқиқ этилган деб бўлмайди. Холбуки, 80-90-йиллар ўзбек адабиёти, жумладан, насрида жиддий бадий йутуқларга эришилди. Насримиз худди шу даврда янги бадий уфқлар сари дадил одимлади. Хусусан, Ш. Холмирзаев ҳикояларининг яратилиши адабий ҳаётимизнинг шу соҳадаги анъаналарини ўзига хос бадий тажрибалар билан бойитди. Шу жиҳатдан қараганда, Ш. Холмирзаевнинг индивидуал услуби, хусусан унинг ҳикоячиликдаги бадий-услубий изланишларини илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиш ўзбек адабиётшунослиги олдида турган вазифалардан бири эди ва биз имкон қадар шу масалани ёритишга ҳаракат қилдик.

Авалло адиб ҳаёти ва ижодига бир назар ташласак. Шукур Холмирзаев 1940 йилнинг 24 мартда Сурхондарёнинг Бойсун туманидаги Шаҳидлар гузарида туғилган. Унинг отаси Файзулла Холмирза ўғли асли булунғурлик бўлиб, ўз даврининг ташкилотчи раҳбарларидан бири бўлган, қатагон йиллари шўро сиёсатининг қурбонлари рўйхатига тушганлиги сабабли паноҳ излаб, Бойсунга боради. Шу ерда уйланиб, икки фарзандлик бўлади. Лекин унинг хурсандчилик ва осойишта кунлари кўпга чўзилмайди. 1940 йилнинг ўрталарида қамоққа олинади ва 1944 йилнинг қишида Магадан ўрмонларида вафот этади.

Шукур Холмирзаев Бойсунда ўрта мактабни тугатгач, 1957 йилда Тошкент Давлат университетининг филология факультетига ўқишга кириб, уни 1962 йилда битиради. Шундан кейин Тошкентдаги бир қатор нашриёт ҳамда газета-журналларнинг таҳририятларида ишлайди. У 1989 йилда Ҳамза номидаги Давлат мукофоти, 1991 йилда эса Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвонига мушарраф бўлди.

Шукур Холмирзаев 2005 йил 29 сентябрда оламдан ўтди.

Шукур Холмирзаев ижоди, хусусан, ҳикоялари борасида қилган изланишларимизга, қолаверса, рисоланинг қимматига, илмийлигига Сиз, азиз китобхон, муносиб баҳо берасиз, деган умиддамиз.

ЁЗУВЧИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ВА ҚАҲРАМОННИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ

Бадий адабиётда ҳаёт гўзалликлари, инсоннинг ижтимоий фаолияти ва маънавий олами маълум бир эстетик категориялар орқали ўз ифодасини топади. Бадий адабиётнинг эстетик категориялари дейилганда, унинг поэтик идрок этиланган, ҳаётнинг воқеликни тасвирлаш йўллари, яъни бадий қонуниятлар силсиласи назарда тутилади. Таниқли адабиётшунос Матёкуб Қўшжонов “Эстетик категория бу ҳаёт гўзалликларининг адабиёт ва санъатда инъикос кўринишлари, тасвир йўллари” деган эди.¹⁰

Бадий адабиётдаги эстетик категориялар инсон образини тасвирлаш санъати билан узвий боғлангандир. Зотан адабиётнинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи бош мақсади ҳам инсоннинг турли хил руҳий кечинмалари, унинг маънавий олами, ҳаётда тутган ўрни ва орзу-интилишларини тасвирлашдан иборатдир. Шу сабабдан ҳам академик Иззат Султонов “Инсоншуносликдан иборат бадий адабиёт асарида биз одамларнинг турли даражада тафсилот ва чуқурлик билан тасвирланганлигини гувоҳи бўламиз”¹¹, – деб ёзган эди. Бадий асарда тасвирланган инсон образи қаҳрамон тушунчасини англатади. Ёзувчининг ҳаётдаги воқеаларга ёки маълум бир тоифадаги кишиларга ўзининг бадий асарида билдирган эстетик муносабатининг ўзига хос ҳосиласи қаҳрамон ёки образлар тизими тарзида ифода этилади. Қаҳрамон тушунчаси адабиётшуносликда характер ё образ атамалари билан ҳам юритилади. И. Султоннинг фикрича, «Характер муаллиф эстетик идеалини ташувчидир»¹¹ Адабиётшунослик атамалари луғатида характернинг адабий ҳодиса сифатидаги ўзига хос хусусиятлари шундай изоҳланади: “... У жамият тараққиёти, бадий тафаккурнинг ўсиб бориши билан боғлиқ ҳолда тобора мураккаб, серкирра бўлиб, мукамаллашиб боради. Бу ҳол ўз навбатида характер яратиш усул ва имкониятларининг ривожини билан боғлиқ. Масалан, халқ эпосида характер

¹⁰ Қўшжонов М. Сайланма. II жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент, 1983, 137-бет.

¹¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 191-бет.

ижтимоий идеал асосида яратилган бўлса, ҳозирги давр адабиётида индивидуал хусусиятларга бой, такрорланмас ҳолда яратилади”.¹²

Демак, бадиий адабиётдаги қаҳрамон характери ҳозирги давр адабиётида ўзига хос кўринишларда намоён бўлмоқда. Буни биз ҳозирги ўзбек ҳикоячилигини образлар тизими ва қаҳрамонлари мисолида ҳам яққол кўра оламиз.

Маълумки, ҳикоя инсон ҳаётидаги унча катта бўлмаган маълум бир воқеани тасвирлашга қаратилганлиги билан насрий турнинг бошқа жанрларига мансуб асарлардан фарқланиб туради. Лекин ҳикояда инсон ҳаётининг маълум бир қирраси тасвирланишидан қатъи назар бунда қаҳрамон ички ва ташқи дунёсининг ўзига хос кўриниши намоён бўлади. Ана шу қаҳрамон қиёфасида маълум бир даврга, муҳитга, касбга, ёшга, жинсга мансуб кишига хос хусусиятлар бадиий акс эттирилади.

Ўзбек ҳикоячилиги тараққиётига катта ҳисса қўшган Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Шукур Холмиров, Ўткир Ҳошимов ва бошқаларнинг ҳикояларида серқирра маънавий олам соҳиби ва ўзига хос тақдир эгаси бўлган кишиларнинг ранг-баранг образлари яратилган. Бундай ҳикояларнинг яхши намуналари ҳақида фикр юритилганда А. Қаҳҳорнинг “Маҳалла”, “Нурли чўққилар”, С. Аҳмаднинг “Жимжитлик”, “Баҳор қизлари”, Асқад Мухторнинг “Хонимнинг туғилган кунлари”, “Тўққизинчи палата”, Ҳ. Ғуломнинг “Қўшиқ”, “Қиз ва амаки”, С. Зуннуновнинг “Ака”, Ёлғизлик”, “Ёшлик билан юзма-юз”, П. Қодиоровнинг “Жон ширин”, “Кайф”, О. Ёқубовнинг “Бахт куши”, “Яхшилик”, Ш. Холмировнинг “Ой ёруғида”, Ў. Ҳошимовнинг “Урушнинг сўнгги қурбони”, Ў. Умарбековнинг “Номус” каби бир неча ҳикояларини кўрсатиш мумкин. Бу ҳикояларда инсон ҳаётининг энг шиддатли воқеалари чигал тақдирлари, фожиали кечмишлари, воқеаларга бой юлдузли онлари ўзининг таъсирчан ифодасини топган.

Бизга маълумки, қатъий бир йўсин-йўналишдан четга чиқмай

¹² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминлари русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Т.: Ўқитувчи, 1983, 348-бет.

қалам тебратиб келаётган ҳикоянавис Ш. Холмирзаев ижодининг кейинги босқичида унинг ўзи мустақкам эгаллаган анъана ва тамойиллардан фарқли ўлароқ асарлар яратганки, улар ҳам янгича изланишлар сифатида эътиборга молик.

«Озодлик», «Яшил Нива», «Хумор», «Устоз», «Бодом қишда гуллади», «Қария», «Жўрабоши» каби ҳикоялари нафақат ёзувчининг ижодида айна вақтда адабиётимизда янги ҳодиса даражасига кўтарилди. Шу даврда М.М. Дўстнинг «Дашту дала-лар», «Бир тойчоқнинг хуни», Ўктам Усмоновнинг «Бировга қолган кунинг», М. Маҳмудовнинг «Мен — мен эмасман», «Тескари кўзлар сайёраси», Э. Аъзамовнинг «Анойининг жайдари олмаси», Х. Султоннинг «Ё, Жамшид» ҳикоялари 80-90 йиллар ҳикоячилигининг қиёфасини белгилаб беради.

Н.Эшонкулнинг «Маймун етаклаган одам», «Озод куш», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жажман», «Кўз қорачиғидаги уй», «Анорзор», Н. Норматовнинг «Никоҳ узиғи», Саломат Вафонинг «Кўк кўл», Ш. Ҳамроевнинг «Санжаб», Ҳ. Усмоннинг «Қавм» ҳикоялари Ш. Холмирзаевнинг «Кўк денгиз», «Нарўз, Наврўз», «Одам», «Ҳх» каби ҳикоялари кейинги йиллар мобайнидаги реалистик ҳикоячилигимизни ўзгача бир босқичга кўтарди. Бу давр ҳикоячилиги янги мазмун, янги ғоя, янги шакл касб эътиши билан 60-йиллар ҳикоячилигидан тубдан фарқ қилади.

Танқидчи У. Норматов 60 йилларгача бўлган ўзбек ҳикоячилигида инсон тақдири акс этишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритиб, шундай бир ҳақиқатни эътироф этган эди: “60-йилларнинг бошларида бу борада характерли бир камчилик юз берган, авторлар кўпроқ кишидаги фазилатларни фавқуллодда характерга эга бўлган кескин ситуациялар орқали очишга берилиб кетган эдилар. Ўша йиллари кўчада топиб олинган пулни эгасига қайтариб берган ёки сувга чўкиб кетаётган болани қутқариб қолган одамнинг жасоратини тасвир этиш одат тусига кирган эди. Бу анъана шу даражага бориб етдики, бир ҳикоянинг қаҳрамони ҳатто сувда оқиб кетаётган кўғирчоқни чакалоқ фаҳмлаб, ўзини сувга отади ва “катта жасорат кўрсатади”. Номуси поймол этилган аёлнинг гуноҳидан ўтиб, унга мадад қўлини чўзган ёки бахтсиз тасодиф туфайли хаста бўлиб қолган

одамга олижаноблик юзасидан меҳр қўйган фидокорлар жасоратини улуғловчи ўнлаб ҳикоялар яратилган эди”.¹³

Танқидчи ўша давр ўзбек ҳикоячилигида қарийб анъанага айланган бундай кўринишни ёзувчиларнинг совет кишисига хос характер ва маънавий оламини тасвирлашга мойилликнинг натижаси деб ҳисоблайди. Шу сабабли ҳам бу ҳикоялардаги олижаноблик, инсонийлик ва қаҳрамонлик аслида сохта жасорат эканлиги бугун У. Норматов ҳақли эътироф этганидек, инсон тақдиридаги табиий, зарурий ва доимий хислатлар теран бадий таҳлил қилинган асарлар сирасига А. Қаҳҳорнинг 60-йилларнинг бошларида ёзилган “Маҳалла” ва “Нурли чўққилар” каби асарларини киритиш мумкин. “Маҳалла” ҳикоясида ўлим васвасасини енгиб, ҳаётга қайтган Ҳикмат бобонинг образида гайритабиийлик, сохталик сезилмайди. Умуман, 60-йиллардан бошлаб ўзбек ҳикоячилигида янги қаҳрамонлар туғила бошлади, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳикоячиликда янги қаҳрамонларнинг туғилиши эса ўз навбатида янги ифода воситалари, ўзига хос услубни талаб этади. Шунингдек, ҳикоячиликда янги қаҳрамон образини яратиш кўп жиҳатдан бадийятга – тил, услуб, сюжет, композиция, конфликт ва бошқа шу каби воситалар соҳасида изланишни ҳам тақозо қилади. Ёзувчи инсон тақдиридаги но-зик, мураккаб ҳолатларни ҳамда шу инсон сажиясидаги муҳим хислатларни, унинг маънавий оламини тасвирлашга ҳаракат қилса-ю, аммо янги ифода воситаларини топишга эриша олмас-а, у ўзининг ғоявий ниятини тўла ифода қилай олмайди.

Ҳикояда қаҳрамонлар образини бадий воситаларнинг янги-чи кўринишлари билан бериш тамойили 60-йилларда ўзбек адабиётига кириб келган Ш. Холмирзаев ижодида ўзига хос услуб сифатида кўрина бошлади. Унинг “Олис юлдузлар остида” (1968) номли тўпламига киритилган илк ҳикояларидаёқ ана шу тамойил ўз ифодасини топган эди. Ёзувчи ўзининг дастлабки ҳикояларидан бошлаб ҳаётда ўз ўрнига, муайян ижтимоий мавқега, ўзига хос характерга эга бўлган қаҳрамонлар образини олиб кирди. Унинг қаҳрамонлари табиатнинг гўзал қўйнида улғайган қишлоқ одамлари, қишлоқда камол топиб, шаҳарда ўқиган ва шу ерда қолиб турли вазифаларда ишлаётган киши-

¹³ Норматов У. Етуклик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982.

лардир. Демак, қишлоқ табиати, унда улғайган инсон, бу инсоннинг табиатдан узоқлашиб шаҳарга келиши ва яна қишлоққа, табиатга, бирга ўсган дўстларига интилиши Ш. Холмирзаев ҳикояларидаги ҳаёт ва инсон тасвирининг асосий сюжет ўзакларини ташкил этади. Айни пайтда, ёзувчининг дастлабки ҳикояларидан бошлаб бўртиб кўзга ташланган ва бутун ижоди давомида қайта-қайта талқин қилинган тасвир усули унинг ҳикоячиликдаги ўзига хос услубини ташкил этувчи унсурлар даражасига кўтарилганлиги эътиборга лойиқдир. Ш. Холмирзаев ҳикояларидаги сюжет ўзакларининг ўзаро яқинлиги ёзувчи фақат бир хил қаҳрамонлар тақдирини тасвирлайди ва бир хил мазмундаги воқеаларни қаламга олади, деган фикрни уйғотмаслиги керак. Зеро, унинг ҳикояларида тасвирланган қаҳрамонлар бир мавзу атрофида ҳаракат қилсалар-да, уларнинг жамиятга, теварак-атрофидаги одамларга бўлган муносабатларида, ўй-кечинмаларида, маънавий дунёсида бир-бирини такрорламаслик даражасидаги ранг-баранглик мавжудки, бу ёзувчининг бадиий иқтидори ва поэтик сўзни ҳис қилиш тамойили ниҳоятда теранлигини кўрсатади.

60-йиллар ўзбек ҳикоячилигига Ш. Холмирзаев қаҳрамоннинг қандай янги типини олиб кирди, деган саволга, бизнингча, унинг ҳикояларидаги қаҳрамон, энг аввало, ўзининг руҳий ва ақлий салоҳиятининг ранг-баранг шакллари билан намоён бўлади. Ш. Холмирзаев ўз қаҳрамонларининг ички ҳаёти ва руҳий кечинмаларини, ақл-заковатини, умуман маънавий оламини очиш билан жамиятимиздаги, миллатимиз орасидаги мавжуд ҳаётий типларнинг умумлашма образини кўрсата олди, дейиш мумкин.

Ш. Холмирзаевнинг дастлабки ҳикояларидан бири “Соғинч” дир. Бу асарда икки қадрдон дўстнинг — қишлоқда бирга ўсиб, бирга катта бўлган Азим ва Исматнинг образи яратилган. Уларнинг ижтимоий келиб чиқиши ҳам турлича: Азим мактаб директорининг фарзанди, Исмат эса мактаб қоровули оиласида туғилиб ўсган. Улар мактабда бирга ўқишади. Лекин ёзувчи айтганидек, тақдир ғалати экан: Азим таниқли раҳбар бўлиб шаҳарда қолиб кетади. Исмат эса оддий хизматчи бўлиб, қишлоқда яшайди.

Қаҳрамон маънавий дунёсининг шаклланишида унинг ижти-

моий ҳаётдаги мавқеи ва одамларнинг унга муносабати муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бундай ҳаётӣ лавҳалар тасвири ҳикояда ҳақиқат даражасига кўтарилган. Ёзувчи ана шу бадӣ ҳақиқатни қаҳрамонларнинг бир-бирига бўлган муносабати, руҳӣ кечинмалари, дўстликни тушуниш ва ҳис эта олиш ақтидорини тасвирлаш орқали очиб беради. Азим мактабда Ёқиб юрганида Исматларникига бориб турарди, уни овга боришга таклиф қиларди. Энди у шаҳарда Ёқиб, катта раҳбарлик лавозимида кўтарилди. Хўш, энди у қишлоққа келганида яна Исматларникига бориб турадими? Бу саволга жавоб Азимнинг маънавий оламини равшанлаштирадиган масаладир.

Афсуски, ҳикоя қаҳрамонлари ўртасида болаликдаги муносабатлар бир хиллигича сақланиб қолмайди. Бу Азимнинг маънавий оламида кўринади. Энди Азим қишлоққа келганида Исматларникига эмас, Исмат Азимларникига уни излаб борадиган бўлди. Албатта, Исмат амалдор дўстидан бирор манфат кутмайди. Бинобарин, Исмат маънавий оламининг поклиги ҳудди шундан кўринади. Уни дўстлик меҳри тортади, ёшликдаги қадрдон дўстини қўмсайди, уни овга таклиф этади. Азим ҳам йўқ демайди, бирга тоққа йўл олади. Азимнинг бу хатти-ҳаракати туфайли ҳикоядаги икки дўст ўртасидаги қадрдонлик ўзгармагандек ҳис этилади. Лекин Азимга хос такаббурлик, муғомбирона қулишлар унинг маънавий дунёсида, дўстга нисбатан муносабатида сохталик пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Ёзувчи Азим характерида пайдо бўлган сохта меҳр-муҳаббатни ҳаётӣ тафсиллар билан кўрсата боради. Биринчидан, у иззат-икромни хуш кўра бошлайди. Овга ҳам Исматнинг таклифи билан чиқади. Иккинчидан, болалигидагидек какликка маҳорат билан ўқ узолмайди. Баланд чўққига чиқишнинг ҳам ҳуддасидан чиқолмайди. Ўлжа тақсимотида ҳам ўзгариш юз берган. Энди овни фақат Исмат қилади, лекин ўлжалар фақат Азимники бўлади. Азимга хос муғомбирлик шундаки, у дўстини боладек алдашга уринади. Исмат унга ўлжаларни берар экан, Азим уни мақтайди, ҳалиям чаққонлигини эслатади. Соддадил Исмат бу мақтовларни чин билиб, боши осмонга этади.

“Соғинч”да Азимнинг маънавий оламида шаклланиб боратган такаббурлик, муғомбирлик, дўстига муносабатдаги сох-

талик ишонарли ҳаётий лавҳалар ва тафсиллар орқали очилган. Ёзувчи бу ўринда апрель ойи кунларидан бир тафсил сифатида фойдаланади. Азимнинг ҳар йили апрел ойида қишлоққа келиши ва Исмат билан овга чиқиши анъана тусига кирган эди. Исмат ҳар йили апрелни алоҳида бир интиқлик билан кутади. Лекин навбатдаги апрел ойида Азим қишлоққа бормади. У хотини ва болалари билан таътилни ўтказиш учун Иссиқкўлга жўнаб кетади. Ёзувчи Азим ҳаётидаги бу воқеани тасвирлаш орқали унинг характери ва яшаш тарзида содир бўлаётган ўзгаришларнинг, ундаги дўстлар, қишлоқдаги оғайнилар, ота-она ва табиатга нисбатан бўлган меҳри-ю соғинч ҳислари ўз фароғати-ю роҳатини кўзлаш туйғуси билан ўрин алмашаётганлигини кўрсатишга эришади.

Азимнинг қишлоққа келмаганлиги Исматнинг кўнглида нотинчлик уйғотади. Унинг қалбида соғинч туйғуси мавж уриб, Тошкентга телеграмма жўнатади. Унинг мақсади телефонда бўлса-да, дўстининг овозини эшитиш, қишлоққа келмаганлигининг боисини суриштириш эди. Азимнинг маънавий дунёсида фақат дўстга эмас, умуман инсонга нисбатан меҳрнинг сўниб бораётганлиги ҳикояда жуда ишонарли тарзда кўрсатилади.

— Кимдан экан бу?

— Билмадим, — деди хотини.

— Онамданмикан?

— Онангиздан яқинда хат келган эди.

— Шу ... жавоб ёзиш керак эди-да.

— Балки укангиздандир?

— Эҳтимол.

— Азим иссиқ уйидан чиқиб, почтага боришга эринди, оқшомги газетани ўқишга тутинди, ўқиркан, “Ким бўлсаям ... кутади, кутади-да, кейин кетади-да, “кейин вақти йўқ экан ... деб ўйлайди.”¹⁴

Азимни меҳр-оқибатдан жудо қилган, маънавий қашшоқлик гирдобига тортаётган куч нима эди? Ҳикоя ёзувчининг Азим “табиатан кўнгли бўш, таъсирчан йигит” деган таърифи билан бошланади. Бизнингча, қаҳрамоннинг руҳий дунёси ана шу тасвирда мужассамлашгандир. Азимдаги кўнгли бўшлик

¹⁴ Холмирзаев Ш. Олис юлдузлар остида. Ҳикоялар. — Т., 1968. 18-б.

нда дўстларга, ота-онага, ўз қишлоғига соғинч туйғуларида совуққонлик баъзан такаббурлик уйғотади. Ундаги таъсирчанлик аломатлари шундаки, баъзан ўз хатосини англайди, амал-идроксиз айтилган гапларидан пушаймон бўлиб, яна ўз қилмишидан афсусланиб кетади. Буни биз Исмаи билан телефонда совуққонлик билан гаплашиши, лекин уйга қайтгач ўзидаги такаббурликни сезиб, Исмаига бўлган соғинч туйғулари уйғониб, шу ҳис таъсирида унга хат ёзишга киришишидан чуқур ҳис этамиз.

“Соғинч” ҳикоясида Ш. Холмирзаев услубининг ўзига хослиги шундаки, ёзувчи ўз қаҳрамонининг маънавий оламидини кўрсатиш учун аввало ана шу оламни юзага келтирган ҳолатларни ўз шуурида идрок этади ва сўнгра уни бадиий тасвир воситасида ифодалайди. Ёзувчи Азимнинг табиатан сўзсиз бўшлиғи ва таъсирчан йигит эканлигини айтиш билан қаҳрамонининг қандай инсон эканлигини идрок этиб боради. Шу услуб ҳақидаги қуйидаги фикрни келтириб ўтиш ўринлидир: “Ҳақиқий услуб доим ички, лекин шу ерда биз фарқлаймиз: 1) Идрок этиш услуби ва 2) Ифода қилиш услуби. Идрок этиш услуби мазкур материални авторнинг қандай топиб олиши, қайта ишлаши ва бойитишида, ифода қилиш услуби авторнинг ўз ички дунёсини образлар ва формалар либосига қандай ўрашида намоён бўлади”.¹⁵

Даставвал қаҳрамон тақдирини, унинг маънавий дунёсини идрок этиш Ш. Холмирзаевнинг 70-йилларда яратилган “Ёсуф ва Ҳатта” ҳикоясига ҳам хос хусусиятдир.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, ҳикоя ёзувчининг ўзига хос ижодий нияти қишлоқ одамлари, уларнинг руҳий дунёси, қишлоқликларнинг шаҳардаги қадрдонлари билан муносабатларини кўрсатишга қаратилган ижодий мақсадидан келиб чиқиб яратилган. Ўрни келганда айтиш жоизки, ёзувчининг услуби тайинланганда бутун бадиий воситалар силсиласи қамраб олинади. Унинг “услубни бадиий асар тузулишининг барча элементлари асарнинг фоявий йўналиши; тематикаси, образлар системаси, сюжет-композицияси, тили-тасвирий воситалари, жанри ва

¹⁵⁵ Мамажонов С. Услуб жилоларидан олинди. — Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил, 80-бет.

методи билан ижодкорнинг ўзига хос шахсиятининг диалектик бирлиги белгилайди”¹⁶. Демак, услуб ёзувчининг мавзу танлаш маҳорати ҳамда қаҳрамонларининг ўзига хос тақдирлари ҳамда ҳаётга муносабатларини ёритиш иқтидорига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир.

“Ёсуман” ҳикояси қуйидаги тасвир билан бошланади: “Рас-сом Қўзибойнинг назарида, оламдаги инсонларнинг ҳаммаси ҳам яхши, пок ва самимийдир, лекин уларнинг орасида қандайдир одамбашара ёсуманлар борки, шулар бузғунчилик қилади: кишилар орасига нифоқ солади, алоқаларни узади, ғийбатчилик қиладилар ва ўзлари бу қилиқларидан хурсанд бўлиб юрадилар”.¹⁷

Қўзибой образи “Соғинч”даги Азимга бирмунча яқин туради. Қўзибой ҳам қишлоқда туғилган, тоғнинг гўзал табиатидан нафас олиб улғайган, шаҳарда ўқиб, шу ерда яшаб қолган. Лекин Азимдек таниқли раҳбар эмас, оддий мусаввир. У ҳам қишлоқдаги дўстлари билан суҳбатлашишни яхши кўради, болаликдаги қадрдонлари билан яқин бўлишни истайди. Агар “Соғинч”да шаҳарлик дўстлар қишлоқда кутилса, “Ёсуман”да қишлоқлик дўстлар шаҳарга, дўстининг уйига меҳмон бўлиб келади.

Ҳаётдаги «Ёсуман»ларни тасвирлаш орқали ёзувчи услубининг муайян қирраси акс этганини кўрамыз. Чунки, Ш. Холмирзаев ҳаёт ҳодисасини идрок этар экан, ундан кишилик феълидаги муайян ўзгариш нуқтасини топади. У идрок этиш услуби қаҳрамон маънавий дунёсининг тасвири орқали ҳаётдаги ёсуман кўрсатишида ўз аксини топган.

“Ёсуман”да маънавий қиёфаси бир-биридан кескин фарк қилган кишиларнинг типиклашган образи яратилган. Биз Қўзибойлар ва унинг оиласи мисолида маънавий гўзалликни моддий бойликдан афзал билган, Худоёр ва унинг оиласи мисолида эса маънавий бойликни мол-дунё, яхши яшаш, қўша-қўша уйларга эга бўлиш деб тушунган кишиларни кўрамыз. Худоёрнинг хотини Норбиби билан шаҳарга – Қўзибойларникига

¹⁶ Мамажонов С. Сайланма. Адабий-танқидий мақолалар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981, 207-бет.

¹⁷ Холмирзаев Ш. Ҳаёт абадий. Ҳикоялар. Т. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974 йил, 63-бет.

меҳмон бўлиб келиши уй соҳибларини ўйлантириб қўяди. Улар қишлоққа боришганида кўй сўйиб меҳмон қилишган эди. Уларнинг кўнглини қандай олиш керак? Уйда эса дастурхонга қўядиган арзигулик нарса йўқ. Кимсан Ленинградда рассомлар академиясини битирган, қишлоқда эл ўртасида шухрат қозонган мусаввир!

Қишлоқдан келган Худоёр ва унинг хотини Норбибининг маънавий қашшоқлиги нималардан иборат? Норбиби кўп қаватли уйларнинг сиқик хонасида ўтирар экан, Қўзибой оиласининг яшаш тарзидан кулади. Бу ўринда икки дўстнинг хотинлари ўртасида кечган суҳбатдан парча келтириш ўринлидир.

— Афрузахон, — деди Норбиби. — Эртага участкаларингизга ҳам олиб борасизми? Ё қишлоққа шу ердан кетаверамизми?

— Афруза тушунмади:

— Қанақа участка? — деди ва кулди. — Участкага дейсизми? Участкамиз йўқ. Участкани нима қиламиз? Бу ер яхши!

Эр-хотин зимдан бир-бирларига қарашди.

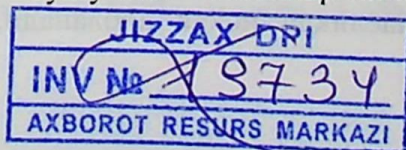
— Шу-шу, — дея чайналди Норбиби. — Бор бисотларинг шуми?

— Ҳа, шу — деди Афруза. — Бўлади-да!

— Уфф¹⁸

Норбибининг маънавий қашшоқлиги шу тарзда очила боради. У Қўзибойларнинг уйидаги камчиликларни, оддий яшаш тарзини кўриб, булар машинага пул йиғаетган бўлишса керак, деган хаёлга ҳам боради. Шаҳарлик дўстининг уйидан кўнгли тўлмаган эр-хотин эрталаб бу ердан тезлик билан кетганига аҳд қилишади.

Қўзибой эса камтарона ҳаёт кечирса-да, ўзини руҳан бардам сезади. Ўзининг тасвирий асарлари билан завқланиб яшайди, ҳар бир асари унга бир бойлик бўлиб кўринади. Шу сабабли ҳам у қишлоқдан келган кадрдонларига асарларини кўрсатишни истайди. Худоёр ва Норбиби унинг устахонасига киришар экан, турли хил бўёқларнинг ҳиди уларнинг димоғига урилиб, беҳузур қилади. Ёзувчи ана шундай тасвири бериш билан меҳмонларнинг санъатдан йироқлиги, умуман нафосатнинг қадрини билмаслиги, қишлоқда яшашдан мақсад фақат еб-ичиш, данғиллама уйлар қуриш деб тушунган кишиларнинг

дунёқарашили кўрсатади. Кўзибой шаҳарда бекорга юрмаганлиги, санъат асарлари яратиб, халққа хизмат қилаётганлигини дўстига аён этмоқчи ва унинг таассуротларини билмоқчи эди. Унинг ижодий ишлари орасида қишлоқдошларининг сувратлари тасвирланган бир нечта расмлар ҳам мавжуд. Афсуски, Худоёр хонадан тезроқ чиқишга уринар экан, дўстидан бу расмларнинг нархи қанчалигини сўрайди. Кўзибой дўстидан бундай саволни кутмаган эди. Чунки Худоёрнинг бундай қизиқишида санъат асарини баҳолаш эмас, аксинча, Кўзибой расмларини сотиш учун намоиш этипти, деган қараш ҳам йўқ эмас эди. Меҳмонлар қишлоққа қайтиш тараддудига тушишади. Афруза шаҳарда янги музей, кинотеатрлар қурилганлигини айтиб, уларни томоша қилдириш истагини билдиради, меҳмонлар унинг бу таклифини совуққина рад этишади. Адиб ҳаётга, унинг маънавий бойликларига икки хил дунёқараш билан қараётган кишиларнинг қиёфасини усталик билан чизади. Биз Худоёр ва Норбибининг Тошкентга келишидан мақсад бозор қилиш эканлигини англаймиз.

“Ёсуман” ҳикоясида шаҳарлик меҳмонларнинг қишлоққа бориш тасвирлари ҳам ўрин олган. Кўзибой хотини билан бир танишиникида меҳмон бўлар экан, эртасига Худоёрга сим қоқади. Афсуски, у аввалгидек самимий муносабатда жавоб бермайди. Бирга дам олишга вақти йўқлигини баён этади. Нега? Худоёрнинг бундай муносабати маънавий қашшоқлигининг белгиси эмасми? У дўстлик одобини ҳис этмасдан қолдимиз?... Кўзибой бундай саволларга жавоб излайди ва Худоёрнинг хулқ-атворидаги ўзгаришни бошқача тушунади: Кўзибой “Худоёрни кимдир бузибди”, деб ўйлайди.

Бир асарда бир неча ғоявий мақсадни ифодалаш ёзувчининг ўзига хос маҳоратини кўрсатадиган адабий мезон. Бизнингча, Ш. Холмирзаев бундай имкониятдан маҳорат билан фойдалана олган. “Ёсуман” ҳаётимизда учрайдиган маънавий қашшоқ ва айни пайтда катта маънавий бойликка эга бўлган кишиларнинг умумлашма образи яратилганлиги жиҳатидан диққат-эътиборга сазовор. Бу, ҳикояда кўзда тутилган бирламчи мақсаддир. Иккинчи мақсад шундан иборатки, Худоёр ҳам, унинг оиласи Норбиби ҳам калтафаҳмлиқда, дўст қадрига етмаслиқда ноҳақ айбланади. Инсон маънавий бойликка эга

Бўлиши мумкин, лекин инсон кадр-қимматини ўрнига қўйиш ҳам ҳар қандай бойликдан устун туради. Худоёр ва Норбиги меҳмондорчиликка келиб, ўз қадри ва иззатини топмаганлиги учун қайғурадилар, мезбондан кўнгли қолади. Демак, ҳикоянинг бу қирраси қаҳрамонларнинг миллий расм-русумни тушунмаслигини кўрсатиш асосига қурилган.

Маънавий поклик масаласи Ш. Холмирзаевнинг муҳаббат мавзуидаги ҳикояларида алоҳида ўринни эгаллайди. Ёзувчининг “Бодом қишда гуллади” (1983) ҳикоясининг ғоявий-бадиий қиммати тўғрисида адабиётшуносликда мақтовли гаплар айтилган. Ҳикоя Носиржоннинг сариқ касалига учраб касалхонага тушиши тасвири билан бошланади. Бу йигит табиатан жуда хунук ва касалманд. Қўллари калта, болаликда рахит касаллигига учраши уни мажруҳлаган. Ҳатто ақлий жиҳатдан ҳам бир оз камчилиги йўқ эмас. Боши жароҳатланиши натижа-сида бешинчи синфда ўқиётган вақтидаёқ ҳарф танишни унутган. Қиёфасидан, саломатлиги ва одамларга бўлган муносабатининг ёқимсизлигидан бўлса керак, уни касалхонада ётган ҳамхоналаридан бири маймунга — орангутанга, яна бири эса “Синчалак” асаридаги Эшонга ўхшатишади.

Ш. Холмирзаевнинг маҳорати шундаки, у ана шу хунук кишининг образини яратар экан, унинг қалб гўзаллигини очади, маънавий дунёсидаги бойликни юзага чиқаради.

Танқидчи У. Норматов ушбу ҳикояни таҳлил этар экан, ёзувчи маҳоратини кўрсатиб, бундай ёзган эди: “Кўринишда хунук, мажруҳ одамдан гўзаллик қидириш азалдан адабиётда мавжуд, бунинг энг кейинги яхши намуналаридан бири — Абдулла Қаҳҳорнинг “Минг бир жон” ҳикояси. Худди шу “Минг бир жон”да бўлгани каби Ш. Холмирзаев ҳикоясида ҳам қаҳрамоннинг ночор аҳвол-уҳияти, хунук рафтори бўрттириб таъриф-тавсиф этилгани саринга қизиқиш орта боради ва сўз санъатининг сеҳрини қарангки, ана шу нохуш кайфият уйғотувчи таъриф-тавсиф қаршисида қаҳрамоннинг оддий хислатлари, жўнгина инсоний майллари, енгиси ўқувчи кўзига бошқача-ниҳоятда жозибали кўринади, авқулдодда характер касб этади”¹⁹

¹⁹ Норматов У. Қалб инкилоби. Мақолалар. — Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 йил, 119-бет.

Хунукликда гўзалликнинг намоён бўлиши ҳикоянинг эстетик таъсир кучини оширадиган ҳодисадир. Хунук Носиржоннинг қалбида гўзаллик уруғи касалхонада ётган ҳамхоналарининг ҳазили билан ниш уради. Улар Носиржонга практикант-врач қиз Хуббижамолнинг кўнгли бор, деб эрмак қиладилар. Соддадил йигит бунга ишонади. Руҳан тетиклашиб, ҳатто болалигида йўқотган маънавий қадриятларини топади, ҳарфларни қайтадан ўқий бошлайди. Муҳаббатнинг кучи билан, ўзида дадиллик сезади. Бечора йигитни устидан кулмоқчи бўлган ҳамхоналари ҳам энди унинг самимийлигига ҳавас билан қарайдилар. Хуббижамол ҳам унга ачиниш билан эмас, балки инсонлардан фақат яхшилик кутадиган, уларга ишонадиган, қалби кенг йигит сифатида қарайди. Носиржон атрофидаги одамлар кўз ўнгида маънавий жиҳатдан ўсиб боради. Унинг севгилисини рашк қилиб қилган исёни барчани хушёр торттиради. Улар ўз қилмишларидан афсус чекадилар. Чунки, Носиржон билан Хуббижамолнинг севгиси ҳаётий тантанасини топмаслиги барчага маълум эди. Бунинг сабаби қизнинг кўркемлиги, Носиржоннинг эса ногиронлиги билан изоҳланмайди. Йигит қизга кўнгил қўяр экан, унинг кўнглидаги дардини, яъни ўзига муносиб йигитга аввалдан ваъда бериб қўйганлигини билмаган эди. Ҳикоянинг қиммати Носиржон билан Хуббижамол ўртасидаги севгининг тантана қилган ё қилмаганлиги билан ўлчанмайди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у Носиржоннинг врач қизга кўнгил қуйишини тасвирлаш орқали унинг ўз маънавий дунёси бойлигини кўрсата олган, қиёфаси хунук бўлса-да, қалбида гўзаллик, поклик, самимият борлигини, ундаги инсоний севгининг кучи бир йигитча қудратга эга эканлигини намоён этган.

Муҳаббат туйғулари воситасида қаҳрамоннинг маънавий дунёсини кўрсатиш Ш. Холмирзаевнинг “Ух” (“Ассалом муҳаббат, хайр муҳаббат”) ҳикоясига ҳам хос хусусиятдир. Бу ҳикоя ҳам ёзувчининг шаклий-услубий изланишлари натижаси сифатида юзага келган. Мазкур ҳикояда адиб бадий нияти қаҳрамоннинг ўз ҳаётини ёзувчи ҳикоячи воситасида амалга оширилган. Ҳикоя ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаса-да, унинг мазмуни мужассамлашган. Салмоқли гоёвий юк давр кишисининг маънавий нопокликка асосланган дунёси очилади.

Асар қахрамони савдо дўконида ишлаётган бир аёл. Унинг маънавий дунёси бойликка ҳирс қўйишда, текин даромаддан эзиқланиб, шаклланиб боради. У пулдор, машинаси бор кишиларга ҳурмат билан қарайди. Бойликка ҳирс қўйиши, унинг енгил табиатли, ўз ҳаёти йўлида курашмайдиган иродасиз кимсасига айланишига сабаб бўлади. Ёзувчи унинг қизлик иффати ҳам текин фойда йўлида хазон бўлганлигини ишонарли манзараларда кўрсата олган. У шу даражада маънавий тубанки, майда-чуйда савдо қилиб, қайтимини олмаган эркак кишининг машинасига ўтириб кетади. У турмушга чиқади, лекин виждон олдида қийналмайди. Қилмишидан фахрланиб ҳам қўяди: “Эрим қобил-мўмин чиқди. У ҳатто, кечирасиз, менинг илгари ... эркак билан бўлганлигимниям сезмаган эди”.

Аёл ўз тақдирини суҳбатдоши – ёзувчига ҳикоя қилиб берадиган экан, хиёнатлар ва маънавий тубанликка чулганган тубсиз эркакдан қутулиш чорасини излайди. Аёлни яхши кўрган эркак ҳам ўз ўйнашига хиёнат қилади. Меҳмонхонада маст ҳолатда тунни ўтказган аёл ўзига ишонган эркак нариги хонада бошқа аёл билан ётганини кўради. Хўш, энди нима қилмоқ керак? Эркак ҳам маънавий тубан, ҳам ўз маъшуқасига нисбатан садоқатсиз эди. Аёлни ана шу азоб қийнайди. Ушбу азобга талҳам излаб, ёзувчи ҳузурига келади:

- Ёзувчи сифатида бизга қандай баҳо берасиз!
- Ёзувчи баҳо бермайди.
- Хўп, одам сифатида баҳо бера оларсиз?
- Ҳа! – дедим. – Сиз ҳақингизда гапирмайман. Бироқ, у – ширт аблаҳ экан.
- Нима-а?
- Шайтон экан.

Жувон ўрнидан сапчиб турди.

- Ўзингиз аблаҳ, ўзингиз шайтон, – деди-да, эшикдан чиқиб кетди.²⁰

Ёзувчи билан асар қахрамонининг учрашуви янгилик эмас. М.Ю. Лермонтовнинг «Замонамиз қахрамони», М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» асарларидан анча олдин ҳам ёзувчилар бундай адабий услубдан фойдаланганлар. Лекин ўзбек адаби-

²⁰ Холмирзаев Ш. “Уҳ” (“Ассалом муҳаббат, хайр муҳаббат”)//Саодат, 1994, -№ 1. – 19-б.

ётида бу услуб, ҳар қалай, кўп учрамайди. Шу боис уни ҳатто маълум даражада адабий анъанадаги янгилик, дейиш ҳам мумкин. Ҳар ҳолда бу услуб Ш. Холмирзаев ҳикоясида озми-кўпми янгиланган ҳолда намоён бўлади. Бу янгилик гарчи шаклга тааллуқли бўлса-да, у асарда мазмунни очишга бўйсундирилган. Ёзувчини “аблаҳ” дейиши билан қаҳрамон ўз-ўзига баҳо берган эди. Аслида ёзувчи томонидан эркакка берилган бу баҳо аини пайтда аёлнинг ҳам баҳосидир. Шу сабабли ҳам у ёзувчининг қарашлари билан келиша олмайди, маънавий бузуқлик тамғасини ёзувчининг ўзига ағдармоқчи бўлади. Ҳикоядаги ана шу манзарга ана шу ҳолат ғоят табиий ва ишонарли тасвирланганлиги билан қимматлидир. Чунки ёмонлик йўлига кирган ҳар бир одам ўзини ҳам, ҳамтовоғини ҳам оқлашга уринади. Аёлнинг жаҳлдорлигида маънавий нопоклик йўлидан қайтиш белгилари кўринмайди. Балки энг яқин кишисини ёмонлаган қаҳрамонга нисбатан ғазабланиши, у билан яна тил топишишига ишорадир.

Танқидчи У. Норматов услубий изланишлар ҳақида фикр юритар экан, бу борадаги баҳс-мунозараларга фаол аралашган ҳолда куйидаги фикрни баён этган эди: “Кўпчилик услубшунос олимларнинг фикрига кўра, ҳозирги адабиётда учта етакчи услубий тенденция – изчил реалистик, лиро-публицистик ва шартли-символик оқимлар мавжуд; аини пайтда хилма-хил услубий оқимлар, жанрларга хос хусусиятлар синтезидан ташкил топган ўзига хос самарали тенденция вужудга келмоқда, бу ҳодиса А. Мухторнинг “Чинор”, О. Ёкубовнинг “Кўҳна дунё”, Ў. Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари”, Э. Воҳидовнинг “Рухлар исёни” асарларида ёрқин намоён бўлди. Бундай услубий тенденцияларни баъзан бир-бирига қарши қўйиш, бирини устун билиб, иккинчисини камситиш ҳоллари бўляпти; чунончи изчил реалистик услубни эскирган, “репортаж реализм” деб аташ ёки, аксинча, шартли-символик тенденцияга мойилликни қоралаб, бу йўл ҳаётнинг реалистик манзарасини чиқишга, пластик характерлар яратишга қодир эмас, деб даво қилиш, баъзан эса публицистик талқинни барчасидан афзал кўриш фактларига дуч келаётирмиз”.²¹

²¹ Норматов У. Қалб инқилоби. 14-бет.

Ҳозирги адабий жараёндаги ана шу уч услубий тамойилдан боришни Ш. Холмирзаевнинг ҳикояларида ҳам кузатиш мумкин. Ёзувчининг аксар ҳикоялари изчил реалистик услубда яратилган. Айни пайтда биз унинг “Озодлик” ҳикоясида (1994) шартли-символик рамзий тамойил белгиларини кўрсак, “Ўлдирса мард ўлдирсин” (1995)да эса публицистик руҳ кучлилигини ҳис этамиз.

“Озодлик” ҳикояси ёзувчининггина эмас, балки 90-йиллар ўзбек ҳикоячилигининг ҳам янги давр қаҳрамонининг маънавий оламини очиш борасида эришган катта ютуғидир. Бу асарда ёзувчининг қаҳрамон руҳиятини тадқиқ қилиш ва характер яратишдаги табиийликни таъминлашдаги ўзига хослиги яққол намоён бўлган.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони – Мансур. Бу образда инсоний сажияси шаклланган, миллий кадриятларни тушуниб етган давр кишисининг бадий тажассуми берилган. Мансур мураккаб кечинмалар эгаси бўлиши билан бирга содда, ишонувчан, меҳнатсевар кишидир. Ёзувчи асарда она заминга муҳаббат қўйган; табиат ва унинг жонзотларини асрашни ўзининг бурчи деб тушунган замондошимизнинг руҳий кечинмаларга бой маънавий қиёфасини гоёта таъсирли чизади, давр кишисининг ижтимоий қарашлари, табиат ва жамиятга муносабатини ҳаётий тафсиллар орқали очишга эришади. Ҳикоядаги Каклик образи ана шундай вазифа бажарган. Каклик ҳозирги миллий насримиздаги шартли-рамзий тамойилни ўзида ифодаловчи бадий тимсолга айланган. Какликнинг тутқунлиги, унинг ўз тутқунлигини англаб етмай, яна дўстларини ҳам тутқинлик гирдобига чақиришида катта ижтимоий мазмун бор. Каклик образи талқинида ўзбек халқининг узоқ йиллар давомида мафкуравий тутқунлик гирдобига қолиб келганлигини ҳам ҳис этамиз. Бизнингча, асар қаҳрамони Мансурнинг Какликка Хоинбека деб ном қўйишида ёзувчининг ғоявий мақсади ўз ифодасини топган. Зероки, бу образ ўз миллати, дини, кадриятлари, ҳатто орият ва виждонини унутиб, хоинлик йўлига кирган баъзи бир шахсларнинг тубан маънавий қиёфасини ўзида акс эттирган.

Каклик образи шу қадар ҳаққоний ва ишонарли тасвирланганки, китобхон ҳатто унинг шартли-мажозий образ эканлиги-

ни сезмаслиги ҳам мумкин. Ёзувчи Каклик овини тасвирлаётганда бундай усулни қўллаган: қафасда какликнинг макиёни сақланади; у овга бирга олиб кетилади; макиён сайраганда бошқа какликлар унинг овозини эшитиб, атрофига тўплана бошлайди. Улар овчиларнинг тўр қўйишганини билишмайди. Хонаки каклик ўз дўстларига нисбатан хоинлик қилгани, яъни уларни чақириб, тузоққа туширганини билмайди.

Мансур хонаки макиёни овга олиб кетар экан, уни озодликка чиқаришга, қафасдан табиат қўйнига қўйиб юборишга аҳд қилади. Мансурнинг бу нияти ундаги, ҳаётдаги сингари, табиатда ҳам адолатсизликка қарши кураш истагидан униб чиққан эди.

Мансур тақдиридаги фожеалар билан Каклик образи ўртасида мантиқий боғланиш бор. Мансур – ноҳақ айбланган, бир неча йил қамоқ жазосини ўтаган йигит. Шу сабабли ҳам унинг онгида хонаки макиёнга озодлик бериш фикри туғилишининг ижтимоий асоси ўз тақдири билан боғлангандир. Узоқ йиллар қафасда ўтирган куш учишни, ҳатто ўз ризқини топиб ейишни ҳам унутган эди. Озодликка чиққан маҳбус ҳаётни қандай қайтадан бошласа, ўз ризқи учун қанчалик кураша олса каклик ҳам Мансурнинг назарида шундай изга тушмоғи керак эди. Мансур озодликка чиқарган ўз қадрдонига киноя қилганида ана шундай ҳақиқат ўз аксини топганлиги сезилади:

“– Эшитдингми? Очдан ўласан, – зуғум қилди Мансур какликка. Ва ҳиринглаб қулди. – Энди сенга иссиқ уй қани? Хуу ... Бошпананг ҳам йўқ. – Кейин жиннинамо ишшайиб, тепасидагиларга қараб олди. – Ҳақиқатан ҳам турмадан чиққан маҳбусга ўхшайди, а? Озод бўлган. Энди нонини топиб ейиши керак ... – Яна кушга боқди Бунинг топиб ейиши қийин”.²²

Ҳикояда какликнинг тақдири фожиали кечади. Учишни унутган какликка тулки ҳамла қилади. Каклик ундан чўчимайди. Чунки у хонаки шароитда ўсар экан, ҳовлидаги итга ўрганган, ундан ҳеч бир хавф сезмас эди. Шу сабабли ҳам у тулкини ит деб ўйлайди ва ўзи ҳам у томонга йўрғалайди.

Какликнинг фожиали тақдири муайян ижтимоий мазмунга эгами? Ёзувчи бу воқеани тасвирлаш билан қандай шартли-мажозий фикрни ифодалашга эришган.

²² Ватан, 1994 йил, 15-сон.

“Озодлик” ҳикояси чоп этилиши билан у адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Муҳими, бу асардаги ғоявий ниятга эътирозлар ҳам бўлди. Ёзувчи ижодининг фарғоналик мухлисларидан бири каклик образи мисолида берилган ижтимоий мазмунни шундай талқин қилган. «Озодлик»да табиатда гўзалликни, жамиятда эркин авайлаб-асраш ғояси Каклик тимсолида уйғунлаштирилади. Мансур табиат гўзаллигини асрашни истайди, Эркининг, озодликнинг қадрини билади. Айни пайтда у «Хоннбека»ни қафасда сақлайди. Қафасга ўзини урган какликка Мансур: «Эҳ, нодон қуш, нима, музлаган ғорларни соғиндингми? Кўчага қара, тоғда юрган шерикларинг ҳам оёғим остига дон сўраб келяпти», дейди пинок бузмасдан. Бу гаплар Мансур табиатидаги худбинликни кўрсатади, албатта. Бироқ, биз ўқувчиларнинг кўз ўнгида қандайдир «инсонпарварлик» ёрдамлари – хайр-садақалар эвазига Ватан озодлигини, инсон Эркини «мансурлар» оёғи остига қурбон қилишдан ҳам топ тортмайдиган кимсалар гавдаланади. Улар Ватан «хоинлари» эмас. Йўқ, улар нафс бандалари холос. «Маслаксиз бандалар, даҳшатли бандалар». Бадий асарда қўлланилган деталларнинг кўп маънолик хусусиятига эга бўлиши ёзувчининг маҳорати, айни пайтда унинг услубини намоён этадиган томонидир. Бадийликнинг ана шу қонунияти нуқтаи назардан озодликка чиққан какликнинг тулкига ем бўлишини бизнинг истиқболимизга шубҳа билан қараш деб тушуниш ёзувчи ғоявий ниятини ҳис этолмаслик натижасидир.

Ҳикояда тасвирланган каклик образи бизнинг жамиятимизда яшайдиган маълум бир гуруҳларнинг ҳам тақдирини бадий умумлашма даражасигача кўтара олган. Дарвоқе, унга Хоинбека номининг берилиши ҳам шундан далолат беради. Дўстларига, халқига хоинлик қилган кишининг тақдири фожиали эканлиги какликнинг тулкига ем бўлиши воқеаси билан тўғри боғланган, деб ҳисоблаймиз. Бу ёзувчи бадий ниятининг бир қирраси, холос. Иккинчидан, бизнинг озодликка, истиқлолга эришувимиз халқ эндиликда ўз мақсади йўлида фаол курашмасдан яшайди, эркин турмуш кечиради, деган ақидалардан йироқдир. Бинобарин, эркинликни меҳнатсиз яшаш, деб тушунишнинг фожиали оқибатлари ўзига тегишли донни топа олиш қобилиятига

эга бўлмаган каклик тақдири орқали ёрқин кўрсатиб берилган. Шу сабабли ҳам “Озодлик” ҳикояси ўқувчини фалсафий мушоҳадаларга ундайди, уни давр ва истиқлол ҳақида фикрлашга, ўз тақдири учун ўзи курашишга даъват этади. Зотан, ҳикоянинг гоёвий-эстетик қиммати ҳам ана шундадир.

Ёзувчи “Озодлик”нинг жанрини гарчи ҳикоя деб белгиллаган бўлса-да, унда кўтарилган муаммонинг муҳимлиги, қаҳрамонлар маънавияти ва руҳий кечинмаларининг фалсафий йўналишда тасвирланиши, воқеалар силсиласининг кенг қамровли ҳамда мазмун ва гоёнинг етакчилигига кўра, у қисса даражасидаги асардир. Унда ранг-баранг дунёқараш ва касб-корга эга бўлган турли хил қаҳрамонлар қатнашади. Уларнинг маънавий дунёси ҳам бир-бирига зиддиятлидир.

Ҳикоя қаҳрамонлари турли касб эгалари бўлганидек, уларнинг ҳаётга муносабати ҳам ўзгачадир. Шу сабабли ҳам уларнинг маънавий дунёси, инсоний қиёфаси бир-биридан фарқ қилади. Қаҳрамонлар маънавий оламининг ранг-баранг қирраларини бадий таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ўзига хос поэтик белгиларини намоён этишда Мансур тақдири алоҳида ўринни эгаллайди. Ёзувчи тили билан айтганда, унинг тақдирига “туремшик” тамғаси босилган. Туремшикдан — қамокда ўтириб келган одамдан нафратланиш, кези келганда уни одам ўрнида санамаслик ҳаётий ҳодисадир. Хўш, чиндан ҳам Мансур одамларнинг нафратига сазовор бўладиган шахсми? У ўз атрофидаги кишилардан, ёзувчи тасвирлаганидек, ҳаётдаги илғор зиёлилар ва дин вакилларидан нимаси билан фарқ қилади? Турли тоифадаги шахсларнинг маънавий оламидаги фарқни кўрсатиб турадиган белгилар нимада?

“Озодлик”да қаҳрамонлар маънавий олами, аввало, уларнинг табиатга бўлган муносабатида кўринади. Ҳикояда Мансур табиатга меҳр қўйган, унинг бойликларини асрашга аҳд қилган кишиларнинг типик вакили сифатида намоён бўлади. Унинг ҳамқишлоқлари эса бу ўринда Мансурнинг маънавий оламига қарама-қарши қўйилган типлар сифатида гавдаланган. Ёзувчи уларнинг характерини, табиат бойликларини топташини каклик ови мисолида тасвирлашга эришади. Какликлар тўдасини калтак билан уриб, қўлга тушганларининг бошини тиши билан узиб ташлашларини тасвирлаш орқали бу маънавий қашшоқ

кимсаларнинг ваҳшиёна қиёфасини очади. Уларнинг “овчилик” усулини кўрган Мансур ғазабланади ва “йиртқич экансизлар”, деб танбеҳ беради. Ҳикояда овчиларга берилган баҳо маънавий олами бир-бирига зид бўлган икки типдаги қаҳрамонларнинг руҳий оламини ҳам очади. Бу ўринда уларнинг руҳияти чизилган қуйидаги диалог характериладир.

— Директор муовини унга қия қараб:

— Биз ҳарҳолда одам ўлдирмадик-ку? — деди. — Йиртқич дейсиз... — Сўнг ўз жойига бориб ўтириб, кабобни ағдариб қўйди. — Ўйлаб гапириш керак.

— Хув, менга қара, жиблажибон, — Мансур энкайиб, унга тикилди. — Сен ҳали ўйлаб гапирадиган бўлдингми? Ҳе, иззат қилса, ўзингдан кетасан-а?”²³

Қаҳрамонлар руҳий оламида юзага келаётган бу зиддиятлар ҳикоянинг ғоявий йўналиши, сюжет воқеаларини ривожлантирадиган асосий нуқталардан бири ҳисобланади. Директор муовинининг “Йиртқич дейсиз, одам ўлдирмадик-ку?” деган сўзларида ўз гуноҳларини инкор этишдан кўра, Мансурнинг гуноҳини юзига солиш мақсади устун турар эди. Чунки Мансур одам ўлдирганликда айбланган. Ҳикояда Мансур иродаси кучли, ноҳақлик олдида бош эгмайдиган қаҳрамон сифатида ҳам кўринади. Директор муовини дастлаб “одам ўлдириш” воқеасини унга киноя тарзида айтган бўлса, сўнгра уни эгиб олиш, руҳан таъсир ўтказиш мақсадида “Сиз ахир одам ўлдирган туремшик-ку?” деган сўзларни ҳам айтишдан тоймайди. Бу воқеалар қаҳрамонлараро курашни янада тезлаштиради, уларнинг инсоний қиёфаси, иродаси, маънавий оламини янада ёрқинроқ очишга хизмат қилади. Хўш, Мансур ўз айбини тан олиб, табиат қасоскорларига бош эгадими?

Мансурда ноҳақликка нисбатан ғазаб кучлилиқ қилади. У директор муовинини чунонам туширадики, оғзидан қони келади. Ўз раҳбарини ҳимоя қилиш учун унинг йўлини тўсган Шотўранинг эса юзига тупуради. Демак, Мансурнинг бу ҳаракати унинг гуноҳсизлиги, одам ўлдириш тамғасини эса тухмат орқасида олганлиги билан изоҳланган. Ҳикояда бу воқеанинг тафсилоти берилган. Унда Мансур ўз шаънига

²³ Ватан, 1994 йил, 9-сон.

билдирилган ҳақоратлардан ғазабланиб боргани сари унинг қаршисида мулоқотда бўлган қаҳрамонларнинг руҳий оламида сўниш пайдо бўлади. Агар директор ўринбосари Мансурнинг тарсақисини жавобсиз қолдирган бўлса, Шотўра эса “раҳмат ука” деган сўзни айта олади, холос. Нега шундай, бу иродасизликми? Инсоннинг кечиримли бўлишими? Маънавий оламларнинг тўқнашиши-ю, аммо бирининг иккинчисидан енгилишими? Асар қаҳрамони Мансурни ҳам шу вазият ҳайратга солади. Биз буни Мансурнинг руҳий дунёсида пайдо бўлган кечинмалар тугғени орқали ҳис этамиз. Бу кечинмалар қаҳрамонлар маънавий оламини белгилашда ниҳоятда муҳим бўлиб, уларнинг ҳар бирига муносиб таъриф берилгандек туюлади:

“... ахир муштга мушт билан жавоб бериш бунинг ақлига сиғмаса керак. Бунинг учун киши эркак бўлиши лозим: бу эса оддий бир сўтак. Қўриқвой.

Мана бу – мусиқа муаллими эса – маккор. Ва, буям ўлгудек қўрқоқ.

Тавба, юзига тупурсанг-у, “раҳмат”, деса Бу билан ўзини маданиятли, вазмин, одобли киши қилиб кўрсатди-да? Бўлмаган гап: буям ўзининг ночорлигини шу йўл билан хаспўшлади ва, афтидан, охиригача ўзини шу тариқа тутмоқчи

Бу чол – галварс, аммо тулкилик ҳам қўлидан келади. Бунда иймон-этиқод деган нарсаларнинг уруғи ҳам йўқ. Бироқ ўрганган беш-ўн калимаси борки, уларни ҳам тирикчилик жўнида ишлатади ва лозим пайтда ўзига қалқон қилади ...”²⁴

Ҳикояда дин вакили қоровул чол образини яратишга алоҳида эътибор берилган. У ўзини намозхон санаса-да, аслида маънавий дунёсининг қашшоқлиги билан, иймон-этиқодсиз кишилардан сираям қолишмайди. Мансур ҳамқишлоқларини бегуноҳ какликларга нисбатан ёвузлик қилишда айблар экан, қоровул чол унга дин ва шарият номидан таскин бермоқчи бўлади. Қоровулнинг бу хусусда ўз ақидаси бор: яъни, оламдаги барча нарса инсон учун яратилган. У ўзининг ана шу тушунчасини ҳадиси шариф билан далиллашга уринади. Мансурнинг тасаввурида эса қоровул худогаям чап берган инсон. Шу сабабли ҳам унинг сўзига, дину имондан гапиришига ишониш қийин. Бунинг учун Мансурда далил борми? Ҳикояда қоровул

²⁴ Ватан, 1994 йил, 9-сон.

чолнинг тили диндан сўзлагани билан дили художўйликдан бегоналиги унинг хатти-ҳаракатлари, руҳий кечинмалари, қаҳрамонлар билан муносабати жараёнида очилади.

Қоровул чол оламда неки бор инсон учун яратилганлигини дастак қилиш билан биринчидан, Мансур ва овчилар ўртасида юзага келган кескинликни юмшатишга ҳаракат қиляпти. Иккинчидан, дин номидан инсон табиатни ўз манфаати йўлида оёқ ости қилиши мумкин, деб фатво бермоқда. Албатта, Мансур чолнинг бундай нотўғри қарашлари билан келиша олмайди. Чунки чол ўз хатти-ҳаракати билан шариат олдида гуноҳга ботаётганлиги, табиатга қирон келтирувчилар гуноҳига шерик бўлаётганлиги, уларнинг ароқхўрлигига шароит яратиб берганлигини ўзи ҳам сезмайди. Бу эса маънавий дунёси тор чолнинг диний эътиқоди ҳам сохта эканлигини кўратади. Ҳатто унга ароқ тутишганида ҳам аввал бироз иккиланса-да, сўнгра “хўп-хўп” дея кўниб қўя қолади.

Адиб қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатини кўрсатиш орқали унинг маънавий дунёсини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Демак, қаҳрамонда ташқи олам муқаррар кўринишга эга. Ташқи ва ички оламнинг муштарақлиги ҳар бир инсон фаолиятида намоён бўла олмайди. Ш. Холмирзаевнинг “Озодлик” ҳикояси ташқи ва ички олами мутаносиб келмайдиган кишиларнинг умумлашма образини яратиш асосига қурилган. Биз буни фақат қоровул чол қиёфасида кўриш билангина кифояланмаймиз. Гарчи қоровул чол ташқи қиёфаси, гап-сўзлари билан ўзини имон-эътиқодли намозхон қилиб кўрсатса-да, унинг мунофиқ кишилар билан ҳамтовоқлик қилиши ички дунёси нопоклигини яққол кўрсатиб туради. Директор муовини, музика муаллими ҳам ташқи кўриниши ёки ҳаётдаги ижтимоий мавқеига кўра маданиятли, яъни маънавий олами бой кишиларнинг типик вакили сифатида кўринади. Лекин уларнинг ҳам ички олами ташқи қиёфасига мутаносиб эмас.

Шотўра – муаллим. Ҳаётдаги мавқеи одамларга инсоний фазилатлари билан намуна бўла оладиган, юксак маданиятли шахсларни тарбияловчи кишиларнинг типик вакили. У ўзини қанчалик маданиятли (ҳатто, Мансурдан ҳақорат сўзини эшитганида ҳам қуллуқ қиладиган) ҳисобламасин, лекин муомала ма-

даниятини билмайдиган, маънавий қиёфаси ғариб бир шахсдир. У директор ўринбосари билан муносабатда уни “Курра” лақаби билан атади. Албатта, бундай муносабат муайян ҳолатларда икки шахснинг ўзаро яқинлигини кўрсатиши ҳам мумкин, лекин айни пайтда бу ўринда уни менсимаслик, унинг устидан қулиш ҳам йўқ эмас. Ҳикояда Шотўра қайси даражадаги муаллим бўлганлигининг ҳам тасвири берилган. Бу тасвирда биз муаллим ва унинг шогирди ўртасидаги маънавий оламнинг боғланиш нуқталарини кўрамыз. Шотўра ҳаётда ўз дўстлари, кадрдонларини менсимамай яшашга одатланган; ўзидан юқори келган, вазоҳатли кишилар олдида эса ожиз-нотавон бўлганидек, ўқувчилари ўртасида ҳам ўз хурматини йўқотган кишидир. Ёзувчи бундай ҳаётини ҳақиқатни мактабни битирган ўқувчининг ўз муаллими Шотўрага муносабати орқали ифодалайди. Шотўра картошка оламан деб дўконга киради. У ерда собиқ ўқувчиси ўтирган эди. Унинг Шотўрага нисбатан жавоби кескин эди. Шотўра воқеани суҳбатдошларига шундай баён этади:

“Дўкондан олинг, домла. Мен сизга картишка бермайман”, дейди. “Нимага? – дедим. – Бу давлатнинг омбори бўлса, картошка арзон ...” дедим. “Йўқ, ҳаммага берсам ҳам сизга бермайман”, деди. “Нимага?” – “Чунки сиз менга нуқул икки баҳо кўярдингиз. Ҳар куни сендан одам чиқмайди, дер эдингиз. Мана, мен одам бўлдим. Сиз ким бўлдингиз? – Шундай деди. Бемалол. Пинак бузмай айтди.”²⁵

Бу парча икки жиҳати билан аҳамиятга эга. Биринчидан, Шотўранинг муаллим сифатидаги фаолиятини кўрсатишга хизмат қилади, иккинчидан ҳозирги давр ёшларининг маънавий оламини, ҳаётга ва одамларга муносабатини очади. Демак, Шотўра мактабда ўқувчининг келажаги ва инсоний сифатлари шаклланишига юзаки ёндашган муаллимларнинг типик вакилидир. У ўқувчиларни дўқ-пўписа қилиш, кўрқитиш, менсимаслик усули билан, келажакка ишончсизлик руҳида тарбиялаган. Ўқувчиларнинг фанни ўзлаштиришида уларга амалий ёрдам кўрсатиш ва насиҳат қилиш ўрнига, дағаллик, фақат икки баҳо қўйиб, танбех бериш билан шугулланган.

Шотўранинг бундай иш услуби ва маънавий оламидаги қусур ҳаётда ўз ҳосилини кўрсатган. Ўз ўқувчисининг унга

²⁵ Ватан, 1994 йил, 11-сон.

бўлган муносабати бунинг мисолидир. Ўқитувчидаги тарбиявий қобилиятнинг бўшлиғи ўқувчи маънавий оламининг қашшоқланишига сабаб бўлган. Буни биз фақат ўқувчининг ўз муаллимига нисбатан ҳурматсизлик кўрсатганида эмас, балки одам бўлиш тушунчасини ўзи тасаввур этган дунё билан ўлчашида ҳам кўрамиз. Ўқувчи одам бўлишни маълум бир даражада «ёғли» ўринни эгаллаш, яъни мўмай пул топиш, одамларни орқасидан ялинтириб, югуртириш деб тушунади. Ўқувчи онгида шаклланган бундай қарашлар унда табиий равишда ўзини муаллим Шотўрадан устун чоғлаш туйғусини уйғотади.

Ҳозирги ёшларнинг маънавий дунёси «Озодлик» ҳикоясида тасвирланган воқеалар силсиласи давомида янада кенгроқ ёритилган. Унда асар қаҳрамонларидан бири Абулқосим тилидан эл-юрт манфаатларига ҳалол хизмат қилиш ўрнига давлатнинг магазинидан юк олиб, ўзининг дўконида ўн бараварига пуллаётган “тижоратчи” ва “ишбилармон”ларнинг фаолияти даврнинг иллоти сифатида қораланади. Ҳикояда қаҳрамонларнинг Ватанга, эл-юртга бўлган муносабатлари ҳам ўз ифодасини топган. Асар қаҳрамонлари каклик овидан қайтишар экан, юртга осойишталик ва фаровонлик тилайдилар. Демак, бу билан ёзувчи асар қаҳрамонлари турли касб-корли, турли кечинмали кишилар бўлишса-да, уларнинг қисмати Ватан тақдири билан чамбарчас боғланганлигини кўрсатишга эришади. Улар ўзининг салбий ёки ижобий фазилати билан шаклланган, ҳаётнинг турли жабҳаларида меҳнат қилиб, яшаётган маънавий олами турлича кишилардир. Улардан бири диндор, иккинчиси зийли, яна бири савдо ходими, бошқаси унинг қўл остида ишлаётган киши; улар орасида ҳатто туҳмат орқасида кесилиб кетиб, маълум муддат қамоқ жазосини ўтаб қайтган шахс ва бугунги кун тадбиркори ҳам бор. Аммо улар ҳаракат қиладиган макон битта, у ҳам бўлса – Ватан. Ҳикоянинг мантикий ҳукми ана шу тушунча билан боғланади. Маънавий оламнинг покланиши Ватанга муҳаббат туйғуси билан боғланади. Ватанни севмаклик ўз ота-онасини севиш меҳри билан тенг даражага қўйилади.

Демак, Ш. Холмирзаев ҳикояларида ҳозирги давр кишисининг ранг-баранг маънавий дунёси ўзининг жозибали тасвирини топиб бормоқда. Хусусан, “Озодлик”да бу хусусият яна-

да чуқурлашгани, ҳозирги давр одамларининг бадий образи ўзининг табиийлиги, зиддиятли кечинмалари билан намоён бўлганини кўрамиз. Ҳикоя қаҳрамонларининг турлича қараш ва турлича мавқели шахслар бўлганлигига, маънавий дунёларидаги қарама-қаршиликларнинг оз эмаслигига қарамай, уларнинг секин-аста яқинлашиб, ягона мақсад ва муштарак ниятлар сари йўналиши ёзувчининг маҳоратини, ўзига хос услубини кўрсатишга хизмат қилади.

Шукур Холмирзаев бугунги кун ўзбек адабиётининг ўзига хос услубга эга бўлган ижодкоридир. Унинг ҳикояларидаги қаҳрамонлар маънавий оламининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Қаҳрамонларининг характерларида ўзбекона жиҳатлар умуминсонийлик даражасига кўтарилганлиги билан таҳсинга лойиқдир. Чунки, қаҳрамонларнинг маънавий оламига алоҳида маъно ва жозиба бағишланган ўша жиҳатлар, бугунги кунимиз, давримиз ҳодисалари билан, яъни замондошларимизнинг турмуш тарзи, қувончу ташвишлари, қолаверса, шаклланаётган янги ҳаёт мезонлари билан бевосита боғлиқдир. Шукур Холмирзаев бу ҳислатларни усталик билан ўз қаҳрамонлари маънавий оламида тасвирлар экан, албатта, бу ёзувчининг ўзига хос маҳорати, қолаверса, XX аср ўзбек адабиётининг катта ютуғи ҳамдир.

Маҳаллий колорит ва қаҳрамоннинг ўзига хослиги

Ёзувчининг услубини белгилашда маҳаллий колоритнинг акс этиши ўзига хос қимматга эга. Ш. Холмирзаевнинг “Озодлик” ҳикоясида қаҳрамонларининг маънавий оламини таҳлил этиш жараёнида бу асарда маҳаллий колорит ўзининг чуқур ифодасини топганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Кузатишлар шуни кўрсатадики, бу ҳикоядаги қаҳрамонлар ўз маънавий олами билан тўлиқроқ намоён бўлишида маҳаллий колорит тасвири ҳам муҳим восита сифатида хизмат қилган. Маҳаллий колорит тасвири фақат “Озодлик”да эмас, умуман Ш. Холмирзаевнинг бошқа ҳикояларида, шунингдек қисса ва романларида ҳам кенг ўрин тутди. Бизнингча, бундай тасвир воситаси ёзувчи услубининг ўзига хос бир қирраси сифатида намоён бўлмоқда.

Хўш, маҳаллий колорит деганда нимани тушунмоқ керак? Колорит, аввало адиб тилга олмоқчи бўлган вилоят, туман. У

туғилиб ўсган юртга нисбатан ишора. Қолаверса, ёзувчи ўз асарида тасвир объекти қилиб олган жойнинг табиати, ўзига хос шарт-шароити, одамларнинг турмуш тарзи, ички олами, дунёқараши, ўша жойга хос удумлар, анъаналар ва ҳаётий воқеликни бадий бўёқларда акс эттириши орқали колоритни ифодалайди. Колорит санъат асарларига нисбатан кенг қўлланиладиган тушунча бўлиб, унинг замирида аввало ҳаётнинг ҳаққоний мезони ётади. Колорит асарнинг мазмуни билан боғланган бўлиб, санъаткор кўзда тутган ғояни ифодалаш ҳамда бадий образни яққолроқ кўрсатишга хизмат қилади. Шу сабабли ҳам ўз асарида ғояни, образни ифодалашда алоҳида маҳоратга эришган санъаткорлар колорит расом ёки колорит ёзувчи ҳам деб юритилган. Демак, маҳаллий колорит дейилганда тасвирланаётган жойнинг жуғрофий муҳити ва шароитининг ҳар томонлама ёрқин манзараси назарда тутилади. Қаҳрамон яшаган жой, унинг миллий ўзига хос хусусият ва белгилари, қаҳрамон мансуб бўлган халқнинг урф-одатлари тасвири ҳам эътиборга олинади.

Адабиётшунослик атамаларига бағишланган лугатларнинг бирида шундай таъриф келтирилган: “Колорит бадий асарда тасвирланган ўзига хос хусусиятлар, урф-одатлар ва қилиқлар”.²⁶

Ўзбек адабиётшунослигида бадий асарда маҳаллий колорит тушунчасига ёзувчининг ўзига хос услубини кўрсатувчи белгиларидан бири сифатида қараш таъмоийли ҳам кўзга ташланади. Чунончи, профессор У. Норматов ёзувчи Ш. Холмирзаев билан қилган суҳбатларининг бирида бу ҳақда қуйидаги сўзларни айтган: “Бадий шакл ва услубнинг шаклланишига бир неча факторлар, чунончи, ёзувчи қалбини мафтун этган ўз миллий адабиётидаги алломалар ижоди, тажрибаси, адиб яшаган давр эҳтиёжи, халқ завқи, диди, адабий муҳити таъсир кўрсатади. Айни пайтда биз, адабиётшунослар, у қадар эътибор бермайдиган яна бир муҳим фактор бор. Мен ёзувчининг шахсиятини, табиатини, у туғилиб, вояга етган географик муҳит колоритини назарда тутяпман”.²⁷

²⁶ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1979, 145-бет.

²⁷ Норматов У. Етуклик. Мақолалар. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.: 1982, 354-бет.

У. Норматов бу сўзларини давом эттириб, маҳаллий колорит тушунчасини адабий атамалар луғатларидаги сингари маҳаллий удумлар, урф-одатлар тасвири билан ҳам боғлайди. Олим бу фикрини Ш. Холмирзаев асарларида Сурхондарё табиати ва одамларининг урф-одатлари, Н. Аминов асарларида бухороликларга хос кулги, О. Мухторов асарларида эса бухороликларнинг шеvasи ўз аксини топганлиги билан кўрсатишга интилади. Демак, маҳаллий колорит воқеа рўй бераётган, қаҳрамон яшаб-улғайган жой, жуғрофий макон, ижтимоий муҳит, одамларнинг ўзига хос яшаш тарзи билан боғланган тасвирдир.

Бадий асардаги маҳаллий колорит тасвирида ёзувчининг табиатга ва халққа яқинлиги масаласи алоҳида аҳамиятга эга. Ш. Холмирзаев ижодида маҳаллий колорит ёзувчи услубининг ўзига хос бир белгиси сифатида кўринганлигининг боиси ҳам ана шунда. Унинг ҳикояларида кўпроқ тоғ одамлари, табиатга яқин кишилар, овчилар, қишлоқнинг чўрткесар, дангал сўзлайдиган одамлари тасвирини кўрар эканмиз, бу кўп жиҳатдан ёзувчининг ўз характериға боғлиқ ҳодиса сифатида намоён бўлади. Ш. Холмирзаевнинг ёшлиги Сурхондарёнинг тоғли Бойсун туманида тоғ одамлари орасида ўтган. У тақдир тақозоси билан ўзи туғилиб ўсган муҳитдан узоқлашган бўлса-да, ўша юрт меҳри, унинг ҳар бир гиёҳи ёзувчининг қон-қонига сингиб кетган. Шу сабабли ҳам унга қишлоқ табиат ва қишлоқ одамлари, уларнинг урф-одатлари ҳамиша илҳом беради.

Ш. Холмирзаев биз билан бўлган суҳбатларининг бирида: “Сиз табиат, ҳайвонлар, паррандалар ҳақида кўпроқ ёзасиз. Бунинг сабаби нимада?” деган саволимизга шундай жавоб берган эди: “Қачонлигини билмайман-у, шу ов-овлаб битта-яримта отган каклигим, урган куёнимни кўриб, унга ачина бошлаганимдан кейингина табиатга бошқача меҳр қўйганман. Унгача эса тушунмас эдим. Йиллар ўтиб мен ачинадиган бўлдим шунга. Табиатни, ҳайвонларни ўзимга ўхшаган жонли мавжудот, жонзот деб билдим.”

Маҳаллий колорит Ш. Холмирзаевнинг “Милтиқ отилди”, “Бир гузар одамлари”, “Соғинч”, “Баҳор ўтди” сингари даслабки ҳикояларидан тортиб, “Озодлик” гача алоҳида фазилат сифатида кўзга ташланади.

Ўрни келганда айтиш лозимки, адабиётда, хусусан Ш. Холмирзаев асарларида маҳаллий колоритдан ташқари миллий ко-

лорит ҳам мавжуд. Агар маҳаллий колорит дейилганда, кичик бир худуддаги, масалан, вилоят, туман ёки маълум бир халқ таркибидаги уруғларнинг ўзига хос хусусиятлари тушунилса, миллий колорит дейилганда маълум бир миллатнинг бошқа халқлардан ажралиб турадиган хусусиятлари англашилади. Агар назарий фикр айтадиган бўлсак, маҳаллий колорит миллий колоритнинг бир бўлаги сифатида зоҳир бўлувчи ҳодисадир.

Ёзувчи ўзи яшайдиган жойнинг колоритини чизар экан, бу жойнинг бошқа худуддан фарқ қиладиган хусусиятини аниқ кўра билиши керак. Масалан, Сурхон воҳаси колорити билан Фарғона водийси колорити фарқ қиладими? Умуман олганда, ўзбек миллатига икки воҳа одамларининг яшаши ҳамда урф-одатларида яқинлик кўп. Танқидчи У. Норматов юқорида эслатилган мақолада бундай фарқни кузатар экан, икки воҳа одамларидаги ўзига хосликни фарқлаш маъносида, “улар (Сурхон воҳаси одамлари – диссертант), айтайлик фарғоналикларга хос сертакаллуфликни унча хуш кўрмайдилар, фикрни ортиқча безаксиз тўппа-тўғри айтиб қўя қоладилар”, деб ҳисоблайди.

Ёзувчи Ш. Холмирзаев ўзининг дастлабки ҳикояларидан бири “Милтиқ отилди”да икки воҳа одамларига хос колоритни жуда ишонарли тарзда тасвирлашга эришган. Асар қаҳрамонлари – уруш қатнашчиларидан бири фарғоналик, иккинчиси сурхондарёлик тинч қурилиш йилларида учрашиб қоладилар. Фарғоналик Музrab Обидов Сурхондарёдаги тоғлик туманлардан бирига райком котиби бўлиб ишга келади. Сурхондарёлик жангчи дўстини ўз қишлоғида кўриб қолар экан, ҳаяжонини ўз хотинига шундай ҳикоя қилади.

“– Биласанми, мен шу одам билан урушда бирга бўлган эдим. Мен уни жанг майдонидан олиб чиққан эдим. Оёғим шунда кетган. Ҳа, – хотинининг ҳайрон кўзларига қараб давом этди: – Кейин госпиталдаям бирга ётганмиз. Гурунглашган ҳам эдик. У Фарғоналик эканлигини айтиб эди. Уруш тамом бўлса, борди-келди қиламиз, деб эдик. Мен тўқайга, овга опчиқаман, деган эдим. У Фарғонага обориб, ош қилиб бераман, деган эди. Кампир, биз ош қилишни билмаймиз, Самад бултур Тошкентдан келганда қилган ош эсингдами? Шундай ош қилади улар”.²⁸

²⁸ Холмирзаев Ш. Олис юлдузлар остида. 11-бет.

Бу парчада Сурхондарё ва Фарғонада яшовчи кишиларнинг турмуш тарзи, анъаналари, характеридаги ўзига хослик ўз ифодасини топган. Сурхон воҳасида тоғлик ҳудудларнинг кўплиги ва тоғда ов қилиш учун турли хил парранда ҳамда ҳайвонларнинг мўл бўлиши воҳа аҳлининг ҳаётида ов муҳим ўриш тутишини таъминлаган. Демак, ов воҳа одамлари учун тирикчилик манбаи, айни пайтда дам олишнинг ҳам ўзига хос бир кўриниши ҳисобланади. Азиз меҳмонни овга таклиф этиш ўзига хос анъана ёки урф-одатга айланган. Сурхондарёликлар ўртасида бундай анъана мавжудлиги ёзувчининг бошқа ҳикояларида ҳам ўз ифодасини топган (“Соғинч”). Ош қилиш эса Фарғона водийсида дам олишнинг энг юксак намунаси сифатида анъанавийлашган. Азиз меҳмонлар фарғонача ош билан кузатилмаса, мезбоннинг кўнгли жойига тушмайди.

“Милтиқ отилди” ҳикоясида маҳаллий колорит табиий равишда миллий колорит муаммоси билан туташади. Натижада умуман ўзбек халқига хос бир хусусият очилади. Яъни бири фарғоналик, иккинчиси эса сурхондарёлик бўлган жангчиларнинг характеридаги миллий белгилар ўзбекона фазилатлар сифатида намоён бўлади. Буни биз уларнинг бир-бирига бўлган меҳрибонлиги, бир-бирини ўз воҳасига таклиф этиши ҳамда меҳмондўстлик кайфияти билан йўғрилганида кўрамыз. Ҳикояда миллий колорит улар характерида тўла шаклланганлигини қаҳрамонларнинг урушдан сўнгги йиллардаги фаолиятларида ҳам аниқ кўрамыз.

Ўзи туғилиб ўсган қишлоқларнинг табиатини тасвирлаш Ш. Холмирзаев назарида ўзи дахлдор бўлган элнинг табиати ва унинг қадриятларини улуғлаш, уларга бўлган меҳрини ифодалаш воситасидир. Шу сабабли ёзувчининг табиат манзаралари, ўз элининг урф-одатлари, маънавий бойликлари тасвирига бағишланган асарларидаги қаҳрамонлар бутун ўзбек халқининг умумлашма образлари даражасига кўтарила олган.

Ёзувчи бир мақоласида шундай деб ёзган эди: “Биз Ер фарзандларимиз, табиат бойликларига эгамиз. Мундайроқ қилиб айтсам, биз – Ернинг зарраларимиз, табиат эса, у жонлими, жонсизми, бизга қондош, қардошдир. Лекин аср-асрлар ўтиб, биз, Ер фарзандлари, ундан узоқлашаётганимизни пайқаб қолдикми? Ҳа. Унга яқин бўлиш, уни ардоқлаш гами бошимизга тушдимми? Ҳа.

Хўш, инсоният асрлар давомида яратган маданий-маънавий бойликлар-чи? Уларга ҳам муносабатларимиз ўзгармадимми? ...

Фольклор анъаналари, эскириб кетган шартли приёملарга ... қизиқишни ўйлаганда, уни ... умуман ўтмишга, барча маданий бойликларга қизиқиш билан боғлаш истагингиз йўқми?

Мен шуни истайман ва бунда “чуқур бир қонуният бўлса керак”, дейман”.²⁹

Демак, Ш. Холмирзаевнинг табиатга, ўз эли маданий-маънавий бойликлари, урф-одатларига, халқ оғзаки ижодида мавжуд анъаналарга эътиқоди ва қизиқишининг муайян ижтимоий замини мавжуд. Ёзувчи ўзини табиатсиз, ўз эли тақдирисиз, маънавий бойликлари ва урф-одатларисиз тасаввур эта олмайди. Ёзувчининг 70-йилларда яратилган “Жарга учган одам” ҳикоясининг қаҳрамони Ислом “Менинг онам ҳам, отам ҳам, дўстим ҳам мана шу табиат”, дейди. Бу қаҳрамон сиймосида ёзувчи туғилиб ўсган Бойсун кишиларининг табиатга эътиқоди ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шу сабабли ҳам бу ҳикояда ёзувчининг бадиий нияти ва асар ғояси маҳаллий колорит тасвири орқали очилган.

Табиат ва инсон тасвири бадиий адабиётнинг азалий мавзуларидан биридир. Аммо 60-70-йиллардан бошлаб бу мавзу ўзбек адабиётида янада чуқурроқ ишлана бошлади, десак хато бўлмайди. Ушбу мавзуга бағишланган аксар асарлар ўзининг тасвир санъатига кўра бетакрордир. Масалан, истеъдодли ёзувчи Нурали Қобилнинг “Яна қор ёққан кун”, “Сангзор”, “Тубсиз осмон”, “Унутилган соҳиллар” каби асарларида тоғ манзаралари, чўпонлар, ҳайвонлар тасвири билан боғланган гўзал манзараларни кўрамиз. Бу асарларда ҳам маҳаллий колорит уфуриб туради. Унда биз кўпроқ Бахмал воҳасида яшаган кишиларнинг қиёфасини кўрамиз. Маҳаллий колоритни бера олишнинг аҳамияти шундаки, бундай асарларда одатда қаҳрамоннинг ички дунёси табиат тасвири ёрдамида, аниқроғи, унинг табиатга бўлган муносабати орқали зуҳур этади.

Н. Қобул ҳикояларида тасвирланган тоғ манзараси ўзига хос колорит даражасида берилиши ва унинг талқини Ш. Холмирзаев бадиий чизгиларига ўхшамаслигининг муайян сабаблари бор.

²⁹ “Шарқ юлдузи”, 1997, №8, 213-бет.

Тоғлик туманлар Самарқандда ҳам, Жиззахда ҳам, Фарғона водийсида ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонот дунёсида, наботот оламида фарқ бўлганидек, тоғли ўлкаларда яшайдиган одамларнинг характерида ҳам бир-биридан фарқ қиладиган хусусиятлар мавжуддир. Масалан, Самарқанд атрофидаги тоғларда дарахтлар камчил, шунга кўра ҳайвонот дунёси камбағаллиги ҳам кўзга ташланади. Тоғларга хос бундай хусусият одамларга тоғ сайрига маълум бир фаслда бориш ёки овга чиқиш имконини беради. Шу сабаб Н. Қобулнинг қаҳрамонлари чўпонлар бўлиб, уларнинг ўй-кечинмалари тоғда давлат қўйларини боқувчи қўйчивонлар кун кўриш учун кишлокка тушиб, егулик олиб чиқиши тасвирлари берилади. Агар ов қилиш имкони бўлганида эди, улар бу касбни одатий ҳолга айлантирган бўлар эдилар. Биз Н. Қобил асарларини ўқиганимизда кўз олдимизга баланд чўққилари ёки сирли ғорлари мавжуд тоғлар эмас, ям-яшил яйловлардан иборат тоғлар кўз олдимизга келади. Шу боис ҳам унинг асарлари Ш. Холмирзаев ҳикояларидан колорит жиҳатдан ажралиб туради. “Жарга учган одам” қаҳрамони Ислом эса тоғнинг нақд қўйнида туғилган. У туғилиб ўсган жой тоғу арчазорлар билан қопланган. У Россия ўрмонларида бўлганида ҳам бундай хушманзара жойни кўрмаган. Тоғда истегадан ҳайвонни учратиш мумкин. Ислом ҳам тоққа шу қадар боғланганки, тулкими, бўрими, айиқми қаерда яшаши ва қачон инидан чиқишигача аниқ билади. Шу сабабли ҳам тоғ унинг ўз уйидек, тоғдаги бор нарсалар унинг уйидагидек, ҳаммаси унга аён ва қадрдон.

Исмоил характерига хос маҳаллий колорит ҳам тўла намоён бўлган. У ўз юртига, унинг бойликларига хиёнат қилган кишиларга нисбатан шафқатсиз қаҳрамон сифатида кўринади. Унга тоғ сайрида ҳамроҳлик қилган режиссёр она айиқни отиб ўлдирганида ва ҳатто унинг болаларини олиб кетишни мўлжаллаганида ҳам меҳмонни кечирмайди, кулочкашлаб унинг бўйнига туширади. Бу ҳикоя тўғрисида ўз вақтида фикр юритган У. Норматов ёзувчи бу асарда кўнглидаги гапни бирмунча ошкора ифода этишга уринган, бу хил ошкора муносабат ҳикоя руҳини анча сусайтирган, ҳатто уни паришон ҳолга келтириб қўйган, муаллиф айтмоқчи бўлган гап бамисоли сув-

даги кўпикдек юзага қалқиб қолган,³⁰ деб ёзган эди. Бизнингча ҳам, ҳикояда ҳодиса ва персонажларга муносабатларнинг ошқо-ра ифода этилишини маҳаллий колорит таъсири, натижаси деб ҳисоблаш тўғридир. Чунки ёзувчининг ўзи ҳам бойсунликлар-нинг характерини ўзида мужассамлаштирган, яъни У. Норматов Ш. Холмирзаев билан суҳбатида ҳақли эътироф этганидек, ёзувчининг ўзи «фарғоналикларга хос сертакаллуфликни унча хуш кўрмайдиган, фикрни ортиқча безаксиз, тўппа-тўғри айта-диган» Сурхон воҳаси кишиларининг типик вакилидир.

Ёзувчининг “Қария” ҳикоясида маҳаллий колорит заминиди миллий колоритнинг муҳим бир неча қирралари акс этган. Биз буни Қўзибой чолнинг ўй-кечинмалари, турмуш уринишлари мисолида кўрамиз. Унинг тақдири билан боғланган воқеаларда тасвирланган бойсунликларнинг урф-одатлари мисолида ўзбек халқига хос бўлган миллий одатлар, анъаналар ўз ифодасини топган. Қўзибой чол умри давомида бирор бир касбнинг этаги-ни тутмаган. Бироқ, у бозор кунлари жарчилик қилган. Жарчи-лик ўзбек халқи истиқомат қилган кўпгина ҳудудларда ўтмишда мавжуд бўлган ва қадрланган касблар биридир. Моли йўқолган одам бозор куни жарчига мурожаат қилган. Жарчи мол бозори-ни айланиб, йўқолган молнинг ранг-туси кўринишини таъриф-лаб, уни топган ва билган кишига туҳфа берилажагини айтиб, овозининг бориचा жар солган.

Қўзибой чолнинг касбида яна бир характерли хусусият намоён бўлади. Ер танқислиги кучайиб, томорқаларда мол боқишнинг иложи чеклангани сари жарчиликнинг ҳам кадр-қиммати тушиб боради. Натижада чол бошқа ҳунарни танлай-ди. Изғиринли киш кунларида сотувчилар совуққа тоқат қила олмайдилар. Қўзибой чол эса кул солинган пақирларга лаққа чўғ ташлаб, сотувчиларга келтириб беради ва бунинг эвазига улардан чой-чақа олади. Пақирларда чўғ солинган оловни со-тиш, бизнингча, камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Ёзувчи бу воқеани тасвирлаш билан Амударё ёқасида яшайдиган киши-ларнинг ўзига хос турмуш тарзини ифодалашга эришган.

Халқимизда қадимий бир урф-одат сақланган. Бу одат му-сулмон динига амал қилган кўплаб кишиларнинг турмуш тар-

³⁰ Норматов У. Гўзаллик билан учрашув. – Т.: “Ёш гвардия”, 1976, 126-бет.

зида қайта-қайта содир бўладиган ходисадир. Одам ёши ўтиб, ўлими яқинлашгани сари ўлимлигини, яъни вафот этганидан сўнг дафн маросимларида керак бўладиган нарса-буюмларни ва сарф-харажатларни тайёрлаб қўйишга ҳаракат қилади. Бундай миллий урф-одатларнинг аниқ тасвирини Қўзибой чол тақдирида кўрамиз. Чол фарзанд кўрмаган. Хотини ҳам оламдан ўтган. Чол хотинидан қолган бир нарсани ёдгорлик сифатида асраб-авайлаб юради: "Учига пахта қўшиб ўрилган куббали жамалаги билан кийгичи ҳамон қариянинг уйида, токчада ...".

Бу парчада миллий колоритни очадиган яна бир деталь тасвири берилган. Куббали жамалакка пахта қўшиб ўриш ҳам ўзбек аёлларига хос миллий одатлардан биридир. Қўзивой чолнинг аёли қазо қилиб, ўзи ёлғиз қолганидан сўнг ўлимлигини тайинли бир кишига топширишга аҳд қилади ва Қобил қассобга беради. Ҳикояда Қўзивой чол тимсолида соддадил, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кечирган, диёнатли қишлоқ кишиларининг умумлашма образи яратилган. Ёзувчи бу образнинг жонли ва ишонарли чиқишини таъминлаш мақсадида кўплаб Қўзибойларга хос хусусиятларни йиғиб, унинг колоритли тасвирини беришига эришган. У чолнинг ўлими яқинлашаётганлигини гумон қилиб, ўзини ўлимга руҳан тайёрлаб юришини шундай тасвирлаган:

"Пўстакдай қотиб кетган палос устида туриб, хонага разм солди. Токчадаги жамалакни кўриб қўлига олдида-да, томоша қилди. Яна авайлаб жойига қўйди ва қорнидан очиладиган ёғоч сандиқ устидан эски жойнамозини олиб тўшади. Тиз чўкиб, роса тиловат қилди. Ўлганларга жаннатдан жой тилади, тирикларга инсоф-адолат. Сўнг пичирлаб: "Э, расули барҳақ! Имонимни бер, – деди, – Бировга ёмонлик қилмадим, бировнинг ҳаққини емадим ... Тоғлик оғайниларни ҳам алдамадим. Кўпнинг дуосини олдим ... Ҳа, фарзанд кўрмадим. Сенга бир ёмонлигим ўтгандир-да... Ўзингга шукур. Қобилвойга ҳам умр бер, болачақасининг бошига омон юрсин. Мени кўмсин! Э, Қўзибойнинг ҳеч кими йўқ экан, демасин биров!..." дейди илтижо қилиб.³¹

Уруғ-қабилла тушунчаси туркий қавмлар ўртасида қадимий даврлардан бошлаб шаклланган. Лекин ҳозирги даврда кўпгина

³¹ Холмирзаев Ш. Оғир тош кўчса. – Т.: "Ёш гвардия", 1971, 40-бет.

кишилар ўзларининг қайси уруғга мансуб эканликларини ҳам унутишган. "Қайси уруғдансиз?" деган саволга "ўзбекман" дея қолади. Аммо қайси уруғга мансублигини англаб етиш ота-боболар руҳига, эътиқодига, анъаналарига бўлган садоқатнинг рамзидир. Ш.Холмирзаев ўз ҳикояларида уруғига, унинг қаҳрамонона ишларига эътиқод қўйган кишилар образини тасвирлашга эришган. Бу эса асардаги миллий руҳнинг кучайишига олиб келган.

Масалан, "Қария" ҳикоясида Кўзивой чол машҳур пахтакор Шоймардон Қудратовни таърифлар экан, уни "Шўрчидан бўлади. Кўнғиротдан! Бойсун Кўнғиротидан! Алпомишнинг уруғи-да, барака топсин...", деб фахрланади. Чиндан ҳам, кўнғирот – туркийларнинг қадимий уруғларидан бири. Алпомиш ҳам шу уруғдан деб кўрсатилгани бизга дoston орқали маълум. Чол Шоймардон Қудратовни кўнғирот уруғига боғлаш билан унинг баҳодирлигини улуғлаяпти, унинг насл-насаби довурак, эл-юрт улуғлаган қаҳрамонлар шажарасига боғланишини эслатмоқда.

Демак, Кўзивой чол тимсолида уруғи тоза бўлган элнинг фарзанди пок ниятли, меҳнатсевар, фидойи бўлади, деган ҳақиқат мавжуд. Ота-бобоси ориятли бўлган йигитлар ҳам эл ва ватан олдига ўзининг иродасини букмайди. Миллий колорит учун муҳим воқеа ҳисобланадиган бундай тасвир Ш.Холмирзаевнинг "Ота юрт" ҳикоясида янада ёрқинроқ, қаҳрамонлар тақдирининг аниқ гавдаланиши мисолида кўринган. Ёзувчининг тасвирлашича, Мансуржоннинг отаси урушга кетади. Ундан "Бедарак йўқолди" деган хабар келади. Орадан ўттиз йил ўтади-ю, бедарак кетганларнинг кўпчилиги топилса-да, ундан хабар бўлмайди. Мансуржондан суриштириб кўришни айтишганида, "керакмас, агар асир тушиб кетган бўлса, бу иснодга чидолмайман", деб жавоб беради. Нега Мансур отасининг асирга тушганлигидан иснод қилди? Ҳикояда бунинг ижтимоий замини очилган. Яъни ота-боболари ўзининг жасорати, мардлиги, инсоний ғурури баландлиги билан эътироф этилган уруғга мансуб кишилар учун душманга асир тушиш – ориятсизлик аломатидир.

Ҳикояда тасвирланишича, Мансурнинг Фармон деган босиб бўлган. Елкаси ер искамаган полвонлардан бўлган экан. У темирчилигини қилиб юриб, бекнинг полвонларига сира қўшилмаган. Мансурнинг ўзи момосидан эшитишича, уларнинг уруғидан бундай мағрур одам чиқмаган экан. Бир куни Фармон полвон темирчилик устахонасида ўтирса, "Раис жаноблари келяпти", деган овоз тарқалибди. Раис, ўз амалига кўра, қози хузуридаги мансабдор шахс бўлиб, у савдо-тижорат аҳлининг арзини тинглаб, ажрим чиқарар экан. У бозорга кирганида ҳамма унга икки букилиб, салом бераркан. Лекин Фармон полвон дўконидан чиқмабди. Одамлар унга пастга тушишни, бўлмаса бир бало орттиришини айтибдилар. Раис бозорни айланиб, полвоннинг ёнига яқинлашибди-да, ундан "нега пастга тушмайсиз, полвон?" деб сўрабди. Шунда Фармон полвон жавоб берибди: "Э, тақсир, сиз ҳам худонинг бандаси, мен ҳам худонинг бандаси. Бандаси бандасига таъзим қилса, фарқимиз қаерда қолади?" Навкарлар раиснинг буйруғи билан полвонни зиндонга ташлабдилар. Унинг уруғлари эса бекка ёлворишибди. Раис агар Фармон полвон бозорда хоки пойини ўпиб тавба қилса, уни зиндондан чиқаришга рози бўлибди. Полвон уруғ шаънига доғ туширишни истамайди, бунга ғурури йўл қўймайди. Раиснинг оёғини ўпгандан кўра ўлимни афзал билади.

"Ота юрт"даги бу тасвир ўз уруғидаги қариндошларининг мардлигини улуғлаш, ундан ибрат олиш руҳи билан суғорилган. Шу сабабли унда тоғ кишиларига хос колорит ўз аксини топган. Ҳоким кучга бош эгмаслик, ҳар қандай азоб-уқубатга маҳкум этилганда ҳам уни метин ирода билан енгиш ота-боболаримиз қонида жўш урган фазилатдир. Шу сабабли адабиётимиз бундай иродали кишиларни ҳамиша улуғлаб келган. Мансуржон характерида ҳам ана шу мардликка, букилмас иродага эътиқод шаклландир. Шу сабабли у бедарак кетган отасини суриштиришдан қўрқади, агар немисларга асир тушган, деган хабарни олса, эл-юрт ўртасида бош кўтариб юришдан ор қилади.

Ёзувчи Кўчқор Норқобил ҳам Сурхон воҳасида улғайган адиблардан бири. Унинг ҳикояларида ҳам маҳаллий колоритни йўқ, деб бўймайди. Биз бу ўринда ёзувчининг "Хун" ҳикоясидаги Жамол образи хусусида тўхталишни истардик.

Ёзувчи ҳикояда афгон тупроғида собиқ Совет ҳукумати даврида хизмат қилган жангчилар тақдирини чизади. Ёзувчининг асосий мақсади афгон муҳолифларининг ваҳшийлигини, одам қиёфасини йўқотганлигини кўрсатишга қаратилган. Улар асирга тушган рус йигити Виталий ва ўзбек йигити Жамолларни қийнаб ўлдирадилар. “Хун” билан “Ота юрт” ўртасида маълум мантикий боғланиш ҳам йўқ эмас. Мансур отасининг асирга тушганидан ор қилганлигини кўрадиган бўлсак, уни иснод деб билишида қаҳрамоннинг воқеликка ижтимоий муносабатини ҳис этиб турамиз.

Хўш, асир тушган жангчининг тақдири қандай ҳолатларда кечади? Биз Жалолнинг қиёфасида миллий ғурур ва қаҳрамонлик фазилати шаклланган кишининг қиёфасини кўра олмаймиз. У ўлимга тик боқа олмайди. Жалол қўл-оёғини танғиган душманга шундай ялинадики.

— Ўлдирманглар! ўлдирманглар! Мен мусулмонман! Мен мусулмон, — у душман оёғи остида тўлғанар, қалтираб зор қақшарди ... — алҳамдулиллоҳ, мусулмон аз.

Рўпарада автомат ушлаб турган душман унинг оғзига тепиб юборди. Чалқанча ўгирилган Жалол изиллаб йиғлади.

— Онажон! Онажон!... Ўлдирмасинлар. Ўлдирманглар!!!”³².

Демак, инсон маънавий қиёфасининг шаклланишида қадимий анъаналар ва аجدодлар яратган қадриятлар, уларнинг қонига сингиб кетган миллийлик алоҳида қимматга эга. Агар инсон ўз муҳитида, ўзи яшаётган одамлар ўртасида, оилада миллий ғурурни, қаҳрамонликни, душманга нисбатан ғазаб-этиқодини қалбига тугмаса, у ҳаёт жабҳаларида итоаткор, даҳшатлар олдида ваҳимага тушувчи, эл ташвишидан ўз жонини устун қўйган шахс сифатида шаклланади. “Хун” ҳикояси ана шундай ҳаётий ҳақиқатни тасвирлай олгани билан муайян бадий қимматга эга.

Ш. Холмирзаев танқидчи У. Норматов билан маҳаллий колорит ҳақида баҳслашганда ўз кузатишлари асосида шундай ҳақиқатни айтган: “Шолоховнинг ўзи ёзган мақолаларида на услуб, на шакл ҳақида бир калима сўзни ўқимаганман. Ана шу нарсга ҳам мени ҳайрон қолдириб, қўшимча изланишларимга

³² Норқобилов Қ. Дарё ортидаги йиғи. — Т.: Шарқ, 1994, 112-бет.

сабаб бўлган. Ниҳоят, бу ёзувчи услуби тўғрисида нима фикрга келдим. Шолоховнинг етмиш йиллиги нишонланаётган кунларида, "хуллас, бу улуг ёзувчи ўн саккиз ёшида қай йўсинда ёзган бўлса, олтмиш ёшида ҳам шу йўсинда ёзган экан", деган фикрни айтиб эдим. Ҳамон шу фикрдаман. Бу кузатиш Сизнинг ёзувчи услубида маҳаллий колоритнинг муҳим аҳамияти борлиги тўғрисидаги нозик кузатишингизни тасдиқлаш учун қўшимча мисол бўла олади."³³

Ўз ижодини Дон казаклари ҳаёти билан боғлаган М. Шолохов жаҳон адабиётининг улкан намоёндасига айланганида ҳам ижодининг шу устивор хусусиятини сақлаган экан. Бундай тамойил Ш.Холмирзаев ижодига ҳам хосдир. Ёзувчининг дастлабки ҳикояларида услуб белгиси сифатида кўрина бошлаган маҳаллий колорит тасвири унинг сўнгги асарларида янада тўлиқроқ намоён бўла бошлади.

Агар ёзувчи дастлабки ҳикояларида табиат ва унинг кўйнида яшайдиган одамлар ҳаётини тасвирлашни ўзининг ижодий мақсади сифатида қабул қилган бўлса, бу ният унинг ижодида даврлар ўтиши билан янада шаклланиб, чуқурлашиб борди. Бу ўринда Ш. Холмирзаев услубини ёрқинроқ тасаввур этиш учун бир қиёс қилтириш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги давр ўзбек адабиётининг истеъдодли вакилларида бири Эркин Аъзам ҳам Ш. Холмирзаев таваллуд топган Бойсун тоғлари бағрида камолга етган. Бундай қараганда, икки ёзувчини етиштирган маҳаллий шароит, табиат бойликлари, манзаралар, энг муҳими, одамлар, ижтимоий муҳит бир хил, лекин «ёзувчиларнинг ҳаётга нисбатан, одамлар тақдирига нисбатан муносабати, кузатишлари бошқачадир. Ёзувчилар дунёқарашидаги ана шундай фарқ уларнинг ҳаётни тасвирлаш санъати ўзгачалиги, яъни ўзига хос услубга эга эканлигини кўрсатади.

Эркин Аъзам ҳикояларида ҳам Сурхон воҳасида яшовчи қишлоқ одамлари ҳаётини тасвирлашга алоҳида эътибор берилади. Лекин Эркин Аъзам тасвирлаган қаҳрамонлар кўпроқ қишлоқ ёшлари бўлиб, уларнинг орзу-интилишлари ўқиши, меҳнати, қувончу ташвишлари ҳамда муҳаббат чаманидаги

³³ Норматов У. Услуб, бадний шал муаммолари // Шарқ юлдузи. 1977, № 8.

шодлик ва қайғулари билан боғланган. Буни биз “Шайтончалар кўчаси”, “Пиёда” номли бир неча ҳикояларида кўрамиз.

Ш. Холмирзаевнинг тоғ одамлари образини бадиий кашф этишда катта ютуқларга эришганлиги “Озодлик” ҳикоясидаги қаҳрамонлар қиёфасида ўз аксини топган. Бу ҳикоядаги Бойсун табиати, тоғ одамларининг яшаш тарзи, ўзига хос муомала маданияти, орзу-интилишлари тасвирида маҳаллий колорит бўёқлари пешқадамлик қилади. Биз буни аниқ тафсил (детал) мисолида янада ёрқинроқ ҳис этамиз. Ҳикоянинг етакчи қаҳрамони — Мансур. Ёзувчи оилавий турмуш тарзини кўрсатиш билан тоғликларга хос ҳаётни умумлаштиришга эришган. Бу ўринда Мансурнинг хотини билан суҳбатини келтириш масаланинг моҳиятини анча ойдинлаштиради, деб ўйлаймиз.

— Ҳа-а, яхши, — яна пўстак томонга ўтди Мансур. — Лекин кампир, шу уйни тузаб қўйиш керак. Меҳмонхона-ку, бу. Ўзимизга кичкина уй ҳам бўлаверади.

— У уй зах, — деди хотини, — Алла-ё, алла ... Бир-иккита бўйра бўлганда, кигизнинг остидан тўшар эдик.

— Сен чий тўқишни биласан-а? Эй, кампир какликка қара. Кўзини юмибгина қопти. Ана, очди... Ҳе, Қаламқош... Шуям туш кўрса керак-а?

— Печкага чалмадан соп қўйинг. Алла-йўў... Кулхонани бекитинг. Мансур нос отди.³⁴

Парчадаги тафсилларга назар ташлаймиз. **Пўстак** — чорвадор, хусусан, қўй боқадиган кишилар уйида учрайдиган буюм. Мансур шундай касб эгаси. Кўпгина қишлоқ жойларда меҳмон кузатадиган алоҳида уй бўлади. У безаб қўйилади. Мансурнинг бу ҳақда сўз очиши қишлоқ аҳлининг руҳий кайфиятларини умумлаштиради. Бўйра қамишдан тўқилган ўзига хос гилам. Ўтмишда ота-боболаримиз ундан гилам ўрнида фойдаланишган. Бўйра захни ўтказмайди. Албатта, ҳозирги шароитда гиламларнинг ранг-баранг хиллари чиққанлиги сабабли, бўйралардан фойдаланишга ҳаётий эҳтиёж қолмади. Мансурнинг хотини бўйрани тилга олиши ҳали ҳам бу буюм бойсунликлар турмушида сақланиб келаётганлигидан дарак беради. **Чалма** — қўйнинг тезаги. Қишда печкага ёқилса, кучли иссиқлик беради.

³⁴ Холмирзаев Ш. Озодлик // Ватан. 1994. №17.

Чалма фақат қўй бокқанлардагина бўлади. Демак, бу тафсиллар Мансурнинг касбини кўрсатиш учун эмас, балки Сурхон воҳасида чалмадан ўтин ўрнида фойдаланилишини қайд қилиб, маҳаллий шароит тасвирининг тақозоси билан асарга киритилганлигини кўрсатади.

Ҳикояда Мансур ўз хотинига “кампир” дея мурожаат этмоқда. «Кампир» сўзи бу ўринда унинг қарилигини билдириш учун хизмат қилган эмас, албатта. Турли жойларда эркалар ўз хотинларига нисбатан турлича ном билан мурожаат этадилар. Баъзилар тўғридан-тўғри хотиннинг исмини айтиб, баъзилар бирор фарзандининг номи билан, бошқалар эса “эй”, “хотин”, “хоним”, “онаси” каби сўзлар билан мурожаат этишади. Мансурнинг ўз хотинига «кампир» деб мурожаат этишида ҳам маҳаллий шароит тасвирига оид белгилар мавжуддир.

Ўзбек халқи ўртасида парранда ва ҳайвонлар билан боғлиқ миллий анъаналар ҳам йўқ эмас. Кимдир бедана боқиш билан шуғулланади. Бедана овлайди, уни боқади ва уриштиради. Яна кимдир хўрозга меҳр қўйган. Уларнинг курашидан завқланади. Бизнинг шароитда кўчқор, ҳатто ит уруштирадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Какликка меҳр қўйиш ҳам ота-боболаримизнинг қадимий одатларидан. Шубҳасиз, каклик сақлаш расмини ҳамма жойда бор, деб бўлмайди. Каклик боқиш ва ундан каклик овида фойдаланиш овнинг шу тури учун шарт-шароит мавжуд бўлган муайян жуғрофий ҳудудлардагина бўлади.

Ёзувчи “Озодлик”да қаҳрамонларнинг ўзига хос муомала маданиятини, уларнинг бошқа воҳадаги кишилар муомала маданиятидан фарқли томонларини кўрсатишга эришган. Ҳикоя қаҳрамонлари муносабатида дағаллик, қўполлик, гапни чўрт кесиб айтиш ҳолати кучли. Бу, бир қараганда ўқувчига эриш туюлиши, ҳатто улар ҳикоя қаҳрамонларини оддий сўзлашув маданиятидан йироқ кишилар деб ўйлашлари ҳам мумкин. Лекин маҳаллий колорит нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ёзувчи бундай тасвири бериш билан тоғликларнинг сертакал-луфликни, ширинкаломликни ёқтирмасликларини, улар характерида гапнинг тўғриси айтиш, ҳатто ўта қўполлик билан ҳазиллашиш хусусияти борлигини кўрсатишга уринади. Тоғлик кишиларнинг ўзига хос яна бир хусусияти шундаки, улар қўпол,

дағал, ҳатто ҳақоратомуз ҳазилларни ҳам кўтарадилар. Бу эса уларнинг феъли ғоят кенглигидан далолат беради.

Ҳикоя қаҳрамонларидан бири Шотўра муаллим каклик овига чиққан ҳамроҳларига ҳазиломуз тарзда шундай дейди:

“– Биз ярим марта ҳам чиқмаган эдик ... Мана, озодликдан баҳраманд бўлиб, а тўрвасоқол? – дея қоровулга нуқиб сўзлади. – Сен нима дейсан, курра? – Техниқум директори муовинига ҳам никтаб деди. – Хуллас, учта ошна бир бўлдик, оғзи-бурни кир бўлдик, деганларидай, битта қўлкабоб қилайлик, деб чиқдик”³⁵.

Биз бу парчада ҳикоя қаҳрамонларидан бирини чолга – тўрвасоқол, директор муовинига «курра» деб мурожаат этишида ёки“ учта ошна бир бўлдик, оғзи-бурни кир бўлдик”, деб ҳазил-мutoйиба қилишида ҳам ўзи яшаётган маҳаллий шароитдагина айтилиши мумкин бўлган сўз ўйинларини ишлатганини кўрамыз. Бундай сўзлар фақат бир-бирига яқин ва ички сирдош бўлган кишилар даврасидагина айтилиши мумкин. Агар бу қаҳрамонлар бошқа маҳаллий шароитда тарбияланган қаҳрамонлар ўртасига, айтайлик бухороликлар даврасига тушишса, албатта, бундай сўзларни айтишдан ўзларини тиядилар. Бу эса муайян ҳудудга хос маҳаллий «урф-одат»нинг бошқа муҳитда ривожлана олмаслиги белгисидир. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, Бухоро, Тошкент ёки Фарғона водийсида яшайдиган энг яқин дўстлар бир-бирларига нисбатан қандай муомалада бўладилар? Албатта, маҳаллий колорит уларнинг суҳбатига ўз муҳрини босиб туради. Масалан, Саид Аҳмад ҳикояларида Фарғона водийси кишиларининг умумлашма образи яратилган. Унинг ҳикояларида дўстлар муносабатлари тасвирланган лавҳалар ҳам йўқ эмас. Буни биз “Чўл бургути” ҳикоясида аниқ сезамиз. Ҳикоя қаҳрамонлари Бургут ва Нўъмонжон Ойнисага бўлган муҳаббатлари учун ўзаро рақиблар. Улардан бири Ойнисанинг севгилиси, иккинчиси эса эри. Бургут билан Нўъмонжон бирга ишлайди, ўрталарида ҳеч қандай адоват йўқ. Бу икки образда кенг феъллилиқ, севгини тушуниш инсон кўнглидаги дардларни англаб етиш, оилавий ташвишларни ҳис қилиш ўзининг ёрқин ифодасини топган. Улар бир-бирларига инсон шаънини пастга урадиган номлар-

³⁵ Холмирзаев Ш. Озодлик // Ватан. 1994. №17.

ни лақаб қилиб қўймайдилар. Бургут ўз рақиби Нўъмонжонни “тўппонча” деб аташида биз қаҳрамоннинг ҳаётда ва ишда ўткирлиги, ҳар бир ишда тезкорлигини ҳис этамиз, холос.

“Озодлик”да қизиққон, айни пайтда кечиримли кишиларнинг образи яратилган. Буни биз қаҳрамонлар тақдири билан боғланган бир неча тасвирларда кўрамиз. Масалан, Мансурни “туремшек” деб аташлари унга нисбатан ҳақорат бўлиб туюлади. Бунинг учун у ўзига паст назар билан қараганларни калтаклайди ҳам. Лекин суҳбат жараёнида улар яна ўзаро тил топишадилар. Мансур ҳатто гинани кўнгилдан чиқариб, қамоққа олинганлиги воқеасининг сабабларини завқ билан айтиб беради. Ёки директор муовини Шотўра муаллим Мансурдан калтак егач, ҳаммалари аввалига тоғдан кетиш тараддудини кўрмоқчи бўладилар. Аммо қишлоқ одамларига хос кечиримлилиқ уларни яна аҳиллаштиради, улар гина-кудуратни унутиб, дилкаш суҳбат курадилар. Демак, “Озодлик”даги бундай тасвирлар ёзувчининг ўз воҳасидаги одамларнинг нозик инсоний туйғулари, фазилатларини яхши билган ва ҳаққоний акс эттирганини кўрсатади. Ш. Холмирзаев қаҳрамонларнинг бундай типини яратиш билан маҳаллий колорит тасвирига катта эътибор беришни, айни пайтда тоғ одамларининг руҳий оламини чизишда уста санъаткор эканлигини намоиш этади.

Бизнингча, асар қаҳрамонларининг ов муносабати билан турли хил зиддиятларга бориши, ҳатто тан жароҳати олиш даражасигача етиши, лекин яна эски кадрдонлардек бўлиб кетишлари уларнинг инсоний сажиясини очадиган ҳодисалардир.

Демак, юқоридагилардан аёнки, маҳаллий колорит тасвири ёзувчи ижодида бирламчи аҳамиятга эга экан. У маълум бир шароитда шаклланган кишиларнинг ўй-кечинмалари, расм-русм, сажиясини, улар яшаган юртнинг табиати, иқлими, жуғрофий муҳитини тасвирлаш орқали очади. Биз бунга Шукур Холмирзаев ўз ҳикояларида тўла даражада эришганлигини кўрамиз.

Миллий характер ва услуб жилвалари

Миллийлик ва умуминсонийлик бадий адабиётнинг муҳим талабларидан ҳисобланади. Жаҳон адабиётининг энг нодир асарлари ана шу икки ҳодисани умумлаштириш, муштарак ҳолатда тасвирлай олиш хусусияти билан кадр топгандир. Зотан адабий асарда миллийлик умуминсонийлик билан узвий алоқада, бирликда намоён бўлгандагина катта бадий аҳамият касб этади. Ҳозирги замон жаҳон адабиётида яратилаётган миллий характерларни умуминсоний қадриятларни соҳиби сифатида тасвирлаш етакчи тамойилларга айланган.

Табиат ва инсон тасвири бадий адабиётда миллий, айти пайтда умуминсоний моҳиятга эга бўлган ҳодисалардан биридир.

Табиатни тушуниш, яъни ҳайвонлар ва табиатдаги мавжудотларни инсон сингари жонли мавжудот, деб билиш фақат ўзбек ёзувчисига хос хусусият эмас. Аммо шунга қарамай Ш. Холмирзаев ижодида табиат ва инсон тасвири устивор аҳамиятга молик эканлигини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Ёзувчи ўз ҳикояларида қаҳрамонлар образида шундай ғоявий ниятини ифодалар экан, уларда фақат ўзбек миллатига мансуб кишиларининг табиатга муносабати ўз ифодасини топибгина қолмайди. Табиатни қўриқлаш, ундаги жонзотлар, уни инсон сингари жонли мавжудот деб тушуниш жаҳондаги аксар табиатсевар кишиларга хос устувор фазилатга айланган. Демак, табиат ҳақида қайғуриш умуминсоний қадрият бўлиб, жаҳоннинг барча қитъаларидаги ёзувчилар, дейлик рус, немис, инглиз, қирғиз ва бошқа халқларнинг адиблари шу мавзуда яратган асарлар умуминсоний манфаатларга хизмат қилади.

Кейинги йилларда инсон ва табиат муносабатлари турли миллий адабиётларга мансуб Чингиз Айтматов, Федор Абрамов, Виктор Астафьев, Сергей Залигин, Валентин Распутин, Василий Белов каби ёзувчиларнинг асарларида теран акс эттирилган ва бу нарса миллий муаммоларнинг умуминсоний моҳиятини очишга қаратилган. Чунки табиат муҳофазаси дунё жамоатчилигини ташвишга солган жаҳоншумул муаммодир. Атоқли шоир Р. Ҳамзатов бу масалага тўғри ёндашиб айтганидек, табиатдаги ҳар бир фожеа, ҳар бир муаммо кўпчиликни аҳиллиги билан ҳал бўлади: “Экология, табиат муҳофазаси ҳозир бутун

дунёни ташвишга солиб турган энг жиддий муаммолардан бирига айланган. Оролдек бутун бир денгизни куритиб, йўқ қилиб юбораётганимиз эса сира ҳам кечириб бўлмайдиган ҳол. Миллион-миллион йиллардан бери яшаб келган бир денгиз кўз олдимизда йўқолиб кетса-я ... Бу даҳшат-ку! Оролсиз, унинг атрофида истикомат қилаётган халқнинг тақдири, келажаги қандай кечишини, ҳаётимиз қандай бўлишини сира ҳам тасаввур қила олмайман. Уни қандай қилиб бўлса ҳам сувга тўлдириш, аввалги ҳолига келтириш зарур. Бу масалани бутун мамлакат бирлигида, аҳиллик билан ижобий ҳал этиш лозим. Ҳозир бу сенинг денгизинг, бу менинг дарёйим деб ўтирадиган вақт эмас.”³⁶

Реал ҳаётдаги вазият шундай бўлганлиги учун ҳам бадий ижоддаги инсоннинг табиатга муносабати тасвири нафақат катта ижтимоий, балки маънавий-тарбиявий аҳамият ҳам касб этади.

Табиат муҳофазаси мавзусида яратилган бадий асарлардаги қаҳрамонлар қайси миллатга мансуб бўлмасин, уларнинг ички кечинмалари ва орзу-интилишларида умуминсоний туйғулар ўзифодасини топиши зарур. Шу жиҳатдан қараганда Ислом (“Жарга учган одам”), Мансур (“Озодлик”) ва бошқа қаҳрамонлар ўзларининг миллий, айна пайтда умуминсоний қиёфаларига эга. Ислом, ҳикоядаги воқеа тасвирига кўра, ўзбек халқининг фарзанди, Бойсунда ўсиб-улғайган. Унинг характерида ўзбек халқига хос миллий туйғулар, фазилатлар шаклланган. У барча ўзбеклардек ўз юртини севади, табиатни ардоқлайди, тирикчилиги ҳам ўрта ҳол ўзбек зиёлисининг турмуш даражаси қатори. Ислом барча ўзбеклардек меҳмонга хизмат қилишни ёқтиради, қандай бўлмасин меҳмоннинг кўнглини топишга йўл ахтаради. Буни биз Тошкентдан келган режиссёрни уйига олиб бориши, тоғда айлантриши, ҳайвонларнинг инларини, хусусан, айқ кулбасини кўрсатишида кўраимиз. Ҳикоядаги табиат тасвири ҳам қаҳрамоннинг миллий характери очишга хизмат қилган. Хўш, Ислом образининг умуминсоний моҳияти нимада?

Исломнинг умуминсоний характери табиат бойликлари кўз қорачиғидай асрашга ҳаракат қилиши, табиатга нисбатан ваҳшийлик қилганларга нисбатан кескин муносабатиди

³⁶ Ҳамзатов Р. Холис адолатли фикрлар // Совет Ўзбекистони, 1990 йил, 13-июль.

кўринадиган. Режиссёр Исмоил Юсупович ўзига билдирилган ҳурматни йўқотади. Исмоил унга чиройли тоғ манзараларини кўрсатиб, айиқ яшайдиган кулбага олиб келиб, уни отмасликни ҳар қанча илтимос қилмасин, меҳмон ўжарлигидан қайтмайди. Она айиқни отиб, унинг болаларини олиб кетишни дилига тугади. Меҳмоннинг нияти аниқ: айиқ терисини шилиб, хотинига совға қилиш. Ислоннинг табиатдаги мавжудотлар қушандасига муносабати образнинг умуминсоний моҳиятини очади. Чунки табиат душманларига қарши кураш жаҳоннинг ҳамма минтақаларида талаб қилинадиган ҳодисадир. Бир минтақадаги табиат мувозанатининг йўқолиши, ҳайвонлар дунёсининг қирилиши, наботот оламининг куйиб-ёниши бошқа минтақалардаги табиий мувозанатларнинг ўзгаришига салбий таъсир этади. Шу сабабли ҳам режиссёр Исмоил Юсупович ўз жиноятини бошқа халқлар — қирғиз, тожик, туркман ва шу каби миллатларнинг тоғларида содир этганида ҳам жазосиз қолмаган бўларди. Масаланинг моҳиятига шундай ёндашиш Ислоннинг ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятлар асосида шаклланган давр кишиси эканлигини кўрсатади.

Бадиий образнинг умуминсоний моҳиятини очиш ёзувчидан катта санъаткорликни талаб этади. Филология фанлари номзоди Хуршид Дўстмуҳаммад Ш. Холмирзаевнинг “Қадимдан бўлган экан” ҳикоясига тўхталар экан, бу масала атрофида эътиборли бир фикрни айтган: “... Бадиий асарда миллий руҳ сақланишини мутаассибларча оёқ тираб талаб қилиш тарафдорлари масалага айна шу нуқтаи назардан қарасалар-чи? Миллийликни ҳеч бир соғлом ақл эгаси инкор этмайди, лекин коинот қадар юксалган бадиий тафаккур учун тор миллий қадриятлардан умуминсоний боқий ҳақиқатларни қўллаш саодатлироқ жараён эмасми?”.³⁷ Бизнингча ҳам, умуминсоний ҳақиқатларни тасвирлаш ёзувчи учун саодатли жараёндир. Лекин умуминсоний ҳақиқатлар миллий замин орқали, миллий қаҳрамонларининг ўй-кечинмалари, ҳаракатлари орқали намоён бўлганда янада теранлашишини ҳам унутмаслик керак.

Кўзивой чол (“Қария”)нинг руҳий кайфияти инсон зотининг деярли барчасида кечиши мумкин бўлган ҳодисадир.

³⁷ Дўстмуҳаммадов Х. Уйғониш жозибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил, 16-феврал.

Инсон қарилик нуктасига яқинлашгани сари ёки оғир касалликка чалиниши натижасида ўлим эшик қоқаётганлиги ҳақида ташвишга туша бошлайди. Хотинидан ажралган, фарзандсиз чол тақдирида ҳаётнинг бу қонуни ўзининг ишонарли тасвирини топган. Ҳикояда олға сурилган ғоя умуминсоний характерга эга. Яъни инсон бор экан, ўлим барҳақдир. Лекин миллий тамойилларга кўра инсон ўлимни қандай кутиб олади? Бу масалада инсоннинг диний эътиқодлари, азалий урф-одатларга муносабати бирламчи аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, “Қария” ҳикоясида ёзувчи умуминсоний ғояни миллий шаклга ўралган ҳолда, қаҳрамоннинг ислом динига асосланган эътиқодлари заминида тасвирлашга эришган. Ҳикояда ижтимоий қимматга эга бўлган жуда муҳим умуминсоний ҳақиқат ўз ифодасини топган. Бу яшаш учун кураш, ҳалол меҳнат қилиш, ҳаётга иштиёқ.

Танқидчилигимизда бу ҳикоя хусусида баҳс-мунозаралар бўлган эди. Кимсасиз қолган Қўзибой чол неча йиллаб ҳалол меҳнат эвазига топган ўлимлигини ёшликдаги дўсти Қобил қассобга бериб қўйиши, лекин чол ўз ўлимининг яқинлигини ҳис этган кунлари қассоб бундан тониши, ноилоҳ қолган қария яна ўлимлик учун меҳнат қилишга киришиши тасвирини танқидчилигимиз турлича талқин қилган.

“Танқидчи П. Шермухамедов бу ҳикояни таҳлил этиб, – деб ёзади адабиётшунос Ҳ. Болтабоев, – Қўзибой чолни фаол эмасликда, ҳаракатсизликда айблайди. Унинг “ибрат бўларли кураш йўли”га отланиб, ғолиб чиқишини истайди. Холбуки, бундай талаб ҳикоя мантиғига ҳам, қаҳрамон характериға ҳам зид. Ҳикоя сўнгида ўлим кўз олдига келиб, одамлардан рози-ризалик сўраб юрган қария шундай фикрга келади: “Бу аҳволда мен қандоқ қилиб ўламан? Асти мумкин эмас, сираям ... Мен яна меҳнат қилишим керак ... Ундан кейин ўлсам бошқа гап ... Чол тетиклашиб, аввалгидай бўлиб кетади. Қария алданганидан изтироб чекади, бу бошқаларнинг олдига уятли эканлигини ҳис қилади ва қассобнинг ҳийласини ҳалоллик билан енгмоқчи бўлади. Ҳатто ўлимидан сўнг бировга оғирлиги тушмаслигини истаб яна меҳнат қилишга киришади. Бу характер мантиғидан келиб чиқадиган ўзига хос ички, маънавий курашдирки, танқидчи ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлган юзаки курашчанликдан табиийроқ, инсонийроқ ва тарбиявий (танқидчи

айтмоқчи)роқдир. Сезиладики, ёзувчи ўзбек қариялари учун умуминсоний умумҳодиса бўлган ўлимлик воқеасидан ҳаммага ибратли манتيқ топади³⁸.

Ҳ. Болтабоев бу фикри билан танқидчи П. Шермухамедовнинг Қўзибой чол образи ҳақидаги қарашларини тўғри инкор этмоқда. Қаҳрамоннинг ҳар бир қадами “ибратли кураш намунаси” бўлмаса ҳам, асарда ифодаланган гоյа ибратли бўлса ва умуминсоний фазилатларга хизмат қилса, ҳикоянинг эстетик қиммати ҳам ана шундай тарбиявий куч билан белгиланади.

Бизга маълумки, турғунлик йилларида мафқуранинг замирида ва мақсадида муайян бир жамиятни барпо этиш гоյаи ётгани каби шу гоյани рўёбга чиқарадиган идеал қаҳрамон яратиш, яъни совет кишисининг шаклу шамойилини яратиш белгилаб берилган эди.

Ёзувчиларнинг асарларида совет кишиси ҳиссиз, туйғусиз тасвирланган эди. Шунда ҳам мафқурачилар ўша образлардан нуқсон топишар, жуда бўлмаса «мана бу характер коммунизм курувчиси ахлоқ кодексининг мана бу бандига тўғри келмайди» деб ҳукм чиқарар ва «ўша бандга тўғрилаш» учун ҳаракат қилинарди. Ўша давр тадқиқотлари ҳам мана шундай қонунқоидаларга бўйсунити керак эди.

Танқидчиларимиз йўқ қаҳрамонни топишга уринишар, бундан ёзувчининг ҳам соғлигига зиён етар, қай юртлардан харид қилган қоғоз ҳам исроф бўларди. Мустаққиллик шарофати билан биз мана шундай чегараланган қолипдан холи ва холис фикр билдириш имконига эгамиз. Ўша даврда ижод этган адибларнинг асл мақсадларини ҳам очиқ айтиш имкони пайдо бўлди. Ёзувчининг рамзий бўёқларда берган фикрига, кичик бир парчада ёки деталларда шама қилган мақсадини англашимиз лозим бўлади. Бу ёзувчидан катта маҳорат ва ижодий услубни талаб қилган. Адабиётга қўйилган бундай талаб совет турмуш тарзининг моҳиятини очишни тақозо қиларди. Бадий асарда турли миллат вакилларининг дўстлиги тасвирланмаса, бир миллат ёнида бошқа миллат вакилининг ёнма-ён ишлаётганлиги акс эттирилмаса. Бу асар интернационал гоյаларга хизмат қилмагани учун танқид қилинар эди.

Ш. Холмирзаев «Кўк денгиз» ҳикоясини яратиш би-

³⁸ Болтабоев Ҳ. Ўз сўзини излаб. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982 йил, 20-феврал.

лан ҳаётдаги ана шундай қарашларга зарба берди. Асардаги воқеалар кичик-кичик деталларда қаҳрамон тилидан ҳикоя қилиб берилади.

Хўш, ёзувчининг ушбу ҳикоясининг қаҳрамони ким? Бу саволга адиб ҳикоянинг бошида тўхталади. Эътибор беринг, рассом йигит Йўлчибой хўжаликнинг тарихий музейида яшайди. Бу тарихий музей эса ташландиқ чиқиндилар оқизиладиган кўл ёнида жойлашган. Шўро даври сиёсати ўзбек халқи бойликларигагина эътибор бериб, унинг тарихи, фарзандларига қай даражада эътиборсиз бўлганлигини ёзувчи маҳорат билан кўрсатади.

Асардаги мана шу жумлаларга эътибор қаратайлик: «Ука, гап шундай- шундай... деди. Қишлоқда бошқа миллат вакиллариам кўп эди-да: ўрис, армани, корейс...»

Йўлчибой тилидан айтилган ушбу жумлалар ўқувчига фикрнинг тугалланмаганини англатгандай бўлади. Лекин биз асарни ўқиш давомида ёзувчи фойдаланган тиниш белгилари ортида қандай гап ётганлигини тез англаймиз. Директор нега синиқади? Қаҳрамон унинг яхши одамлигига нега урғу беряпти? Чунки ўша давр сиёсати раҳбар шахсларни ўзи хоҳламаган ишларга ҳам мажбур қиларди. Директор онгли, ақлли шахс, У сиёсатнинг бу ўйинини яхши тушунади. Лекин ожиз эди. Шунинг учун ҳам синиқади. Қолаверса, қаршисидаги йигит уйсиз, шароитсиз музейда яшаб меҳнат қилаётганлигини билар эди.

Ўзи ваъда қилаётган яхши шароит уй-жой қандайдир бир келгиндига эмас, мана шу йигитга бўлишини истайди. Адиб яхши одам синиқишининг остига мана шу фикрларни яширганлигини ўқувчи тез англайди.

Йўлчибой хўжалик раҳбарининг топшириғи билан «Дружба» совхозига 40-миллатни олиб келиш мақсадида Барнаулга жўнайди. Унинг Олтойлик Умрзоқ Иван Иванович билан учрашиши ҳикоянинг умуминсоний аҳамиятини очишга хизмат қилади. Хўш, Умрзоқ Иван Ивановичнинг умуминсоний хислатлари нимада кўринади? Биринчидан, Умрзоқ Олтойлик турк, унинг айтишича, туркий қавмларимизни руслаштириш мақсадида ўша давр сиёсати Иван Иванович деган номни кўшиб берди. Бу ҳолни биз руслаштириш бошланиши билан ўзбек исмларини ҳам бузилишида, исмларнинг маъносини йўқотилишида

кўрамиз. Шукур Холмирзаев ўзининг қалбидаги оғриқларни шўро даври иллатларига бўлган муносабатини Умрзоқ образи орқали айтишга ҳаракат қилади. Бу ҳолни Умрзоқни ёппасига руслаштиришга қарши курашида ҳам кўрамиз. У муаллимлар тайёрлаш дорилфунунида халқ оғзаки ижоди фанидан дарс беради. Бу сиёсатдан норози бўлиб, ҳатто Москвага хат ҳам ёзади. Шундай кунларнинг бирида бир ўрис йигити билан айтишиб қолиб, сиёсий айбнома билан, яъни миллатчи, халқ душмани тамғаси билан айбланиб қамалади. Қамокдан қайтгач, ўз уйига ҳам киролмайди. Бизга маълумки, халқ душмани, миллатчи тамғаси билан кўплаб ўзбек зиёлилари қамок азобини тортди. Уларнинг яқинлари, оиласи таъқиб остида яшашиди. Умрзоқ қамокдан қайтгач фаррошлик қилди. Топган пулига эса ароқ ичарди. Ёзувчи яратган бу қаҳрамон ички дунёсини текшириб кўрайлик. Асар охирида биз уни ким деб айтишимиз мумкин. Биринчидан, кўз олдимизда искирт ертўлада, курум босган тўшакда, ҳаётини ароқсиз тасаввур қила олмайдиган шахс гавдаланади, иккинчидан, ўз халқи тарихини, халқ оғзаки ижодини, урф-одатларини яхши биладиган ва ҳар қандай шароитда уни ардоқлайдиган фидойи инсон жонланади. Учинчидан, жамиятнинг ҳеч бир жабҳасида фойдаси тегмайдиган, янгиликни ҳазм қила олмайдиган, ўзи ва ўз қавмларидан ташқарини тан олмайдиган шахс гавдаланса, тўртинчидан, ёш авлодни ўтмиш ривояти, эртак ва афсонаси, ҳар бир халқнинг ўзига хос қадриятлари, топишмоқлари билан маънавий дунёсини бойитадиган шахс сифатида кўрамиз. Бир қарашда ўқувчи ундан нафратланади, асарни ўқиш давомида ачинади, ўқиб бўлиш жараёнидан беихтиёр унинг хатти-ҳаракати ва дунёқарашидан бохабар бўлгач, у тўғрисида ўзича хулоса чиқариб унга ҳавас ҳам қилади.

Ёзувчи бу хислатларни қаҳрамонга сингдирар экан, ўз бадий ниятини амалга ошириш учун биттагина қаҳрамон танлайди ва барчасини унинг зиммасига кўяди. Хўш, бу билан умуминсоний аҳамиятга эга қандай муаммони ўртага қўймоқчи? Унинг мақсадини биз нималарда кўрамиз. Биринчидан, Умрзоқ айтган қадриятлар, халқ оғзаки ижоди, урф-одатлари ўзбек халқига ҳам хос хислатлардандир. Масалан, куёв танлашдаги савол-жавоблар, топишмоқлар ва айтишувлар қадимдан бизда ҳам куёвларнинг ақл-

заковатини аниқлашнинг бир кўриниши бўлган. Ёки келиннинг ўз қайинсингил, қайнукалар, қайнотасининг исмини айтмай, бошқа исмлар билан мурожаат этиши ўзбек халқида ҳам бор одатлардандир. Иккинчидан, Умрзоқ интилган ва у ардоқлаган «кўк кўл» бу орол денгизи бўлиб, унинг фожеаси нафақат олтойликларни, балки бутун оролбўйи халқларини фожиасидир.

Умуминсоний қийматга эга бўлган Қора денгиз, Кўк денгиз, Оқ денгиз уларнинг аҳволи ҳақида ҳикояда гап кетади. Орол денгизи сувининг кўм-кўк тиниқлиги билан бир вақтлар кўк денгиз дейилган ва унинг соҳилларида туркий халқлар вакиллари яшагани бизга маълум. Денгизда балиқ кўп бўлиб халқ шу билан тирикчилик қилган. Руслар бу ўлкага келиши билан завод-фабрикалар қуриб, чиқиндиларни сувга оқизиб, қолаверса, балиқ уруғларидан икралар ясаб, бу халқнинг бойликларидан бири аталмиш орол денгизига, балиқчиларга нақадар зиён этганлигини биз биламиз. Ёзувчи худди ана шу нарсга ишора қилиб Умрзоқ тилидан буларнинг сабабларини шундай изоҳлайди.

У «Кўк денгиз»га кетиш тараддудини кўрар экан, бунинг босини шундай айтади:

«— Мен Кўк тенгиси кетям! — Умрзоқ ака туйқис шундай деб, ўрнидан турди.

— У-у денгиз жуда йироқда! — дедим. Кейин қолганиниям айтдим:

— У — Орол кўли-ку?

У ҳорғин бош ирғади.

— Ҳи-я, ҳи-я... Но Кўк денгиз — мая мечта! — деб хитоб қилди кейин:

— А, ви знаете её состояние? — дедим. — Кўк денгиз курият. Балиқ йок.

— Бар! — деди у жаҳл билан. Кўк тенгис пака тири! Онда орталиктир бар... Там буду жить и шаманиг, как Алтайский шаман! Баликтир ач ўлса, озумни берем!»

Ёзувчи Умрзоқнинг тилида олтай ва рус тилига оид сўзларнинг аралашиб келишини ифодалаш жараёнида олтой тилининг бойликлари йўқолиб бораётганлигини кўрсатишга эришган. Бу тафсил қаҳрамонни ҳақиқатни излашга мажбур этган бирламчи унсурлардандир.

Умрзоқнинг нутқида маълум маънода мажозий ибора ҳам ўз аксини топган. Кўк денгиз – унинг наздида озодлик, мустақиллик мавжуд бўлган ўлка. У ўз юртида буни тополмагач, Йўлчининг сўзига ишониб, йўлга чиқади, лекин унга эриша олмай, яна йўлида давом этади. Балиқлар эса мустақилликни орзу қилган ўлканинг одамлари. Шу сабабли ҳам Умрзоқ балиқлар тақдири билан ўзини боғлайди, улар оч бўлса, ўзини улар учун ем қилишга ҳам тайёр эканлигини айтади. Бу қаҳрамоннинг Ватан ва эл тақдири билан ўзини боғлаш, мустақил ватани йўлида ўлимга ҳам тайёр эканлигининг ифодасидир.

Ш. Холмирзаев ўзи яратган қаҳрамонларга ўз туйғуларини сингдирар экан, Умрзоқ тилидан шундай дейди: Эмишки олтойда «бегона ўт»ларни «ернинг ўлон»лари дейишаркан. «Ёввойи ҳайвонлар»ни ҳам – «ердин! Ерлик! Тиндулар», уй ҳайвонларини эса «асранди» деб аташар экан. Адиб «Менимча улар ҳақ» дейди. У нимани назарда тутаётганлигини ўқувчи шундай тушунади. Ёппасига руслаштириш бошлангандан сўнг, мутахассис чақириш баҳонасида келган келгиндиларни бизнинг ўлкамизга бегона эканлигига шама қилмоқда. Бундан ташқари ёзувчи Умроқни кўк кўлни кўришга ундайди. У қаҳрамонни уйлик, ишлик, ўз юртида толмаган қадрини ҳам тиклаб берганди. Асарни шу ерда тугалласа ҳам бўлар эди. Лекин адиб ўз бадиий ниятини янада чуқирлаштириб қаҳрамон зиммасига кўк кўлни кўришни ҳам юклайди. Умрзоқни уй ҳам, хотин ҳам, текин ароқ ҳам қизиқтирмайди. Унинг кўк кўлни кўришга интилиши, бу юртда топишмоқларга эътибор қай аҳволда эканлигига қизиқиш Ўзбекистонга олиб келган эди. Лекин ўзбеклар юртида бу нарсаларни кўрмайди. Кўк денгизда балчиқ оқаётганлигини, денгизни қуриётганлигини кўриб йиғлайди. Орол ўлаяпти, бу халқнинг фожиаси деб қайғуради.

Шукур Холмирзаев Олтойлик қаҳрамон орқали кишиларга йўқолиб бораётган маънавий бойликларини эслатади йиғлаб чарчаган Умрзоқ чуқур ўйга толади. Ва тоғ бағридан заводга қараб мийиғида кулади.

– Бу йурт Ўзбекистон по?

– Албатта, – дедим.

– Йок! – Деди у, кулимсирашни қўймай.

– Бу йурт – Дружба...

– Сўнг ҳикқилаб пичирлай бошлади: – Бизим олтойда «Дружба-дружба» деб йок олду.

Мана шу диалогда ёзувчи умуминсоний қийматга эга бўлган фикрни айта олади ва шу фикрни «нукер» яъни «навкор» сўзи билан изоҳлашга ҳам эришади. Нега навкор деяпти? Мана шу биргина сўзнинг замирига 70 йиллик турғунлик йилларида туркий халқлар рус сиёсати ва халқига хизмат қилганлигини кўрсатишга эришган.

Қолаверса, ўз авлодларининг қадимги турк тилидаги сўзларни унутиб, уни тушинмай ўз меҳмонларига рус тилида гапириб бир-бирини тушинишга муяссар бўлган ўзбек фарзандларининг устидан кулади.

Кўриниб турибдики, асар қаҳрамони яхши шароитларда одамлардек яшаш учун эмас. Балки Йўлчибойнинг бизда ҳам топишмоқлар, афсоналар жуда кўп, кўк қўл ҳам зўр деб мақтагани учун, шу бойликлардан озод ўлкада умрининг охирида яшаш учун келади. У бу бойликларни таназзул ёқасида кўриб, бу юртдан ўша зах, сассиқ жойни афзал кўради.

Ёзувчи ҳикоячи уч тилни ҳам маҳорат билан ўз ўрнида ишлатади. Ва ҳикоя орқали ўзбек халқининг ўз ота-боболари тилини ҳам маънавий бойликларини ҳам, урф-одатларини ҳам ҳурмат қилишга ундайди.

Ш. Холмирзаев тузумнинг иллоти сабабли ҳаётининг аччиқ қисмати олдида бош эгмаган иродали бадий қаҳрамонни катта маҳорат билан яратади.

Биз асарда «ака» деб мурожаат этиши билан қаҳрамонга айланган ва ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни холис ҳикоя қилиши билан ёзувчига айланган қаҳрамонни кўраимиз. Бу, албатта, адиб услубининг бир кўринишидир.

Шукур Холмирзаевнинг «Одам» ҳикоясида эса ўзгача бир тасвирини кўраимиз.

Асар қаҳрамони – Раҳима. У содда, меҳнаткаш ўзбек қизи. Асар узоқ тоғ туманларининг бирида содир бўлган воқеалар талқинидан иборат. Ёзувчи ана шу воқеаларни холис ҳикоячи сифатида сўзлаб беради. Биз асарда хилма-хил характерли кишиларни, ранг-баранг тақдирларни кўрсак-да, уларнинг ҳар

бири ўзига хос мақсад сари йўналтирилган. Ёзувчи рамзий бўёқлардан усталик билан фойдаланган. Воқеа тоғ ён-бағрида жойлашган қишлоқда бўлаётганлиги «шаҳардан опчиқишибди» ёки «ўтовга кирди-ю» каби жумлаларда кўриниб турибди.

Ҳикояда Раҳиманинг онаси шундай васият қилади. “Мендан яхшилик ўтган бўлса, унутманглар. Ёмонлик ўтган бўлса эсдан чиқаринглар. Ростгўй, мард, ҳалол бўлинглар!” деди. Сўнг Раҳимага тикилиб: — Болам, Шодмон шаҳардан келган, — дея энтиқди. — Сени деб келган. Хосият опангни уйига кўнган. Ота-онасиз етим бола. Ўзимиздан. Сени ўшанга бермоқчийдим». Раҳиманинг онасининг сўзлардан биламизки, Шодмон кампирнинг касал ётганлигини эшитиб келган. Ўтмишда ота-оналаримиз етти пуштини суриштириб қиз беришган. Кампир «Ўзимиздан» деб йигитнинг уригини назарда тутяпти. Хосият опа ҳам бекорга қизни ўтовга чақирмаган. Бу билан йигит-қизни бир-бирига кўрсатади. Раҳиманинг тақдири шу куни ҳал бўлди. У онасининг йили ўтгач Шодмон полвонга турмишга чиқади. Мана шу ўринда Ш.Холмирзаев тўйни йил ўтгач қилади. Бу ҳам ўзбек халқига хос хислат. «Йил» деган маросим, ўзбек халқида мавжуд бўлиб, шу бир йил ичида ўлган кишининг яқинлари тўй қилмайди. Ўлган кишини хотирлаб, унинг ҳаққига дуо ўқийди. «Йил» аталмиш маросим ўтгач эса қариндошлар азадан чиқарилади. Адиб «йил» деб ана шу урф-одатларни назарда тутган.

Раҳима ҳаётини тасвирлар экан, унинг эри ўзга аёлга борганлиги. Кейин эса Афғонистонга курашга борганлиги, у ердан касал бўлиб уч кун ётиб ўлганлиги. Унинг бева бўлиб қолганлиги. Уч боласини бировнинг эшигига олиб бормай ўзи тарбия қилганлиги. Ўғли урушда, кенжаси тоғда ўлганлиги. Келини болаларни ташлаб кетганлиги. Неваралари ўқиб одам бўлганлиги. Ва унинг қарилик давригача ҳикоя қилиб беради. Лекин адиб Раҳиманинг ҳаёт йўлига, ўзбек халқининг, минглаб ўзбек аёлларининг тақдирини сингдириб тасвирлаш билан бирга воқеалар замирига ўз бадий ниятини яширади. Шунчаки, йўл-йўлакай айтилгандек бўлган воқеаларда, катта ижтимоий иллатлар, сиёсий хатолар яширинади.

Ёзувчи суронли инқилоб йилларини бир-икки деталь орқали тилга олади. Русларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши,

асил ўзбек фарзандларини босмачи деган тамға остида қувгин қилганларини Раҳиманинг тоққа қочганлиги у ерда бир фарзанди очликдан нобуд бўлганлиги, ўзининг оёқларини совуқ уриб шишиб кетганлигини чиройли тасвирларда беради. Ва бу биргина аёл тимсолида берилаётганлиги юртимизда бундай жабрдийдаларнинг сони кўплигини таъкидлагандек бўлади. Буни ўқувчи тез англаб олади. Бу азоблардан сўнг мажбур бўлган халқ уларнинг сиёсатига бўйсунди. Раҳима ҳам тоғдан қайтиб колхозга аъзо бўлади. Энди фарзандлари билан меҳнат қилади. Бизга маълумки, колхозлар ўша қатагон йиллари тузилган. Унда ақлли ҳам, тадбиркор ҳам, ишёқмас, дангаса ҳам тенг ишлар ва яшар эди. Бой ҳам, камбағал ҳам бирдек. Кейин Раҳима Иккинчи Жаҳон уриши йилларининг азобини бошдан ўтказди. Ёлғиз ўғлининг ўлими юрагида чуқур из қолдирди. Ёлғиз қизи ва ўзи уруш орқасида хизмат қилди. Адиб бу бо-рада минглаб оналарнинг фарзандларидан жудо бўлган юракларига таскин беради. Ёзувчининг уруш тугади, яна тинчлик, омонлик бўлди. Энди Раҳима буви уриш йилларидаги кунларини хотирлар, у кунлар кўз олдидан тушдек ўтар экан «келини олти ой ўтирмай эр қилиб кетгани учун ҳамон кечира олмас» каби жумлаларида биз Раҳиманинг келинига бўлган нафратиди ўзининг нақадар вафоли, ҳалол, виждонли ва имонли бўлганлигини кўрамыз. Ёзувчи мана шундай услубда унинг ички оламини тасвирлашга эришган. Лекин қисқа-қисқа жумлаларда қайта-қайта тасвирласа-да қаҳрамонларнинг ички оламини, дунёқарашини очиб беролмайди. Ёзувчи ўз қалбида тугён ўрган туйғуларни тасвирлашга Раҳиманинг ҳаётини қурбон қилади. У ўз қаҳрамонларини аямасдан аянчли тақдир эгаси қилиб тасвирлайди. Ш.Холмирзаевнинг бу асарни тасвирлашдан асл мақсади эса асар сўнггида маълум бўлади. Ёзувчининг мақсади инсонни яшаб ўтган умрига назар ташлатиш орқали ўз қилган ишларини, ҳаёт йўлини сарҳисоб қилдиришдир. Босиб ўтган йўлига виждонан назар ташлатиш. Бу ҳолат усталик билан чизилганки, ўқувчи беихтиёр қаҳрамоннинг тақдирдоши ёки сирдошига айланади.

Шу билан бирга адиб қизиқ фалсафани ҳам эсга олади. Одам дунёга келгач, аввало тўрт оёқлаб, сўнг уч оёқлаб, сўнггра икки

оёқлаб юради. Умри охирлаганида яна уч оёқлаб, ҳассага суняниб, сўнг тўрт оёқлаб ҳолсиз ҳолатида юришини яъни умрининг тугашини ёзувчи усталик билан тасвирлайди. Адиб инсон онгини, хотирасини ҳам текшириб кўради. Аввало Раҳима кампирда эсдан чиқарадиган одат пайдо бўлади. Кўйган нарсасини тополмай йиғлаб ўтиради. Кейинчалик эзмалик, инжиқлик ода-ти ҳам пайдо бўлади. Дарҳақиқат, уйда қари кампир бор киши эътибор бериб қараса, мана шу хислатлар уларда ҳам кўринади. Момомиз ёш боладек инжиқ, ҳар нарсага қизиқувчан, кўп савол бераверади. Биз эса айтмоқчи бўлган фикримизга уларнинг онги етмайдигандек, ёки қизиги йўқдек тасаввур қиламиз. Шу ўринда ёш боланинг кўп нарсани англамаслиги, эслай олмаслиги, иложсиз ҳолда эса йиғлаб юборишини эслаймиз. Ёш бола инжиқ бўлади, ҳамма нарсага қизиқувчан, кўп нарсани билмаслиги сабабли эзма ҳам бўлади. Лекин Раҳима кампир ёш бола эмас, у қийин шароитларни бошидан кечирган, ақл билан иш тутиб яшаган кампир. Ёзувчи бу билан инсон қаригач ёш бола бўлиб қолади демоқчими? Ва буни Раҳима образида исботламоқчи бўлдими? Агар шундай дейдиган бўлсак, унинг қаҳрамонларидан бири Раҳима кампирнинг куёви Қурбоннинг мана бу сўзларига эътибор беринг.

— Чолжон, қандай кунга қолдим? Энам ёш бола бўлиб қопти. Чолжон, наҳотки одам охир-оқибатда шундай бўлиб қолса-я? Бу даҳшат эмасми?.. Боёқиш онам! Ёмон аёл эмас эди. Бизни деб яшади, умри ўтди. Энди ҳеч нарсани билмай, эслолмай ўтирипти. Билгани, эслагани — болалиги!.. Мен кўрқиб кетяпман, чолжон? Менга қаранг, нимани ўйлаяпсиз?

— Кампир одам бола бўлиб ўлмайди.

Қурбоннинг хаёлида кампирнинг умри охирлаётганлиги, шу умри охирида орқага қараш, ўтган умрига назар ташлаш эканлигини билиб хаёл сўраётгандир. У кампирни ўз ҳолига қайтишини кутаётгандир. Асар қаҳрамони Раҳима кампир бир неча одамга ўхшаб яшади. У гоҳ Раҳима қиз бўлиб қочади, гоҳ Раҳима келин бўлиб эрини пойлайди. Бирдан Раҳима онага айланиб ўғлини эслайди, кейин Раҳима бувига. Сўнг яна Раҳима қизга айланиб ўз ўтмишига руҳан саёҳат қилади. Хатти-ҳаракатлари ҳам шу ҳолатга мос бўлади. Ёзувчи қисқа ҳикояда

бир инсон умрини тасвирлаш билан бирга, уни ўз умр йўлига қаратади ҳам. Шу ўринда ўзини юқоридаги болага айланиш фикрини инкор ҳам этади.

Асар охирида қаҳрамон ўз ҳолатига келтирилади. Бундан нафакат асар қаҳрамонларига, балки китобхонга ҳам сабоқ бўла оладиган гап айтмоқчи бўлади. Қолаверса, инсон бола бўлиб қолмайди деб таъкидламоқчи. Буни қаҳрамонлари тилидан «Одам бола бўлиб ўлмайди» деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, асарда Раҳима кампирнинг эси кирарли-чиқарли бўлиб қолса-да умри охирида ақлини тиклайди. Қилган ишларини эслайди, хижолат бўлади. Ва ўлимини бўйнига олиб қизга насиҳат қилади. Шу ўринда у онасининг айтган гапини ҳам эслайди.

«Одамзод ҳаёти охирида сўниш олдидаги шамга ўхшар эмиш. Одам ўлим остонасида бирдан куч йиғади экан. Шам ҳам сўниш олдида бирдан аланга олиб ёнади-ку? Кейин сўнади».

Ёзувчи бу ҳолатни Раҳима кампирнинг онасидан сўнг ўзида такрорлайди ва қаҳрамон тақдирида ҳаётий тажрибадан ўтказади. Ҳаёт шундай давом этишини Раҳиманинг қизига англатиши билан китобхонга ҳам эслатади. Ва бу инсон умрининг ёзилмаган қонунларидан бири эканлигини таъкидлайди ҳам. Асар Раҳима кампирнинг фарзандларидан розилик олиши билан тугалланади. Бу ҳол ўзбекка хос тафаккур, инсонга хос одат эканлигини ҳам кўрсатиб беришга эришади.

Адиб билан бўлган бир суҳбатимизда у шундай дейди! – «Мени йиғлатадиган, кулдирадиган нуқталар бўлади. Ҳар хил ҳолатларни ўша нуқталарда топганимда унинг илдизига тушмоқчи бўламан. Мен кимники ёзмоқчи бўлсам, шу қандай қилиб ўлади. Қандай бўлиб қисмати тугаркин деб ўйлайман. Шу қаҳрамоннинг бир кунини ёзайки, шунинг ўлими маълум бўлсин, деб орзу қиламан». Ёзувчининг «Одам» ҳикоясида мана шу бадий ниятининг теран ифодасини кўрамиз.

Асар ёзувчи тилидан ҳикоя қилинган. Воқеалар тасвиридан маълумки, унда қаҳрамонлар нутқи қисқа, дангал сўзлашлар тарзида баён этилган. Урф-одатлар, кишиларнинг табиати, характери ва яшаш тарзида Сурхон воҳасининг тоғли туманлиридан бири воқеа объекти сифатида олинган. Асардаги тарихий воқеалар, факт ва деталлар адиб ижодий базасининг маҳсулидир.

Асарни ўқиш давомида чуқур фалсафий мушоҳадаларга дуч келиш билан бирга ўзимиз ҳам тасвирдаги воқеаларни ҳаёт фалсафасига қиёслаймиз. Бу, албатта, ёзувчининг ўз бадийий ниятини тасвирлаш маҳоратидир.

Ҳақиқатдан чекиниш адабиётнинг фожиасидир. Ш. Холмирзаев адабиётнинг бу қонуниятини чуқур ҳис этган ижодкор. Шу сабабли ҳам унинг ҳикояларида яратилган қаҳрамонларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритар эканмиз, ёзувчининг услубини ёрқин кўрсата оладиган муҳим белгилар тўғрисида айрим хулосаларга келишимиз мумкин.

1. Ш. Холмирзаев ҳозирги замон ўзбек адабиётида ўзига хос услубга эга бўлган ижодкордир. Хусусан, унинг ҳикояларида қаҳрамонлар маънавий оламининг кенглиги, қаҳрамоннинг маҳаллий муҳит фарзанди сифатида гавдаланиш ва ўзида бутун бир миллатни умумлаштириш, шунингдек, қаҳрамон характеридаги миллий туйғуларнинг умуминсоний даражага кўтарилиши ёзувчи услубига бевосита дахлдор фазилатлардир.

2. Ёзувчи ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг маънавий олами давр кишиларининг руҳий кечинмалари билан узвий боғланган. Шу сабабли ҳам бу хилдаги ҳикоялар бизнинг замондошларимизни тарбиялаш, уларни давр дарди билан шерик бўлиб яшашга йўналтириш хусусияти билан ажралиб туради. Ш. Холмирзаев маҳаллий колоритни берганда қаҳрамон ҳаракат қилган маҳаллий шароитни тўлалигича акс эттиришга интилади. Бундай ҳикояларда Сурхон воҳаси кишиларининг ўзига хос характери, урф-одатларигина эмас, уларнинг табиати, жўғрофий муҳити ҳам ёрқин чизилади.

3. Қаҳрамон кечинмалари орқали берилган миллий туйғу, гоя ва фикрларни умуминсоний даражасига кўтариш Ш. Холмирзаев услубига хос етакчи тамойиллардан биридир. Бу тамойил ёзувчининг сўнгги йилларда мустақиллик руҳи билан ёзилган ҳикояларида яна ҳам чуқур илдиз отмоқда.

БАДИЙ ТАСВИР ВА УСЛУБ ҚИРРАЛАРИ

Бадий ният ва бадий шакл

Ижодкор ўз олдига муайян бадий ниятни ёритишни мақсад қилиб қўяди. Бадий ният асарнинг шакл жиҳатидан нафис ва мазмундор чиқишига хизмат қилади. Бадий ният қанча улғвор ва эзгу бўлса, унинг ижроси ҳам шунга қараб бўлади. Айрим ҳолларда ният қанча улғвор бўлмасин, унинг ижроси меъёрига етмай қолади. Табиийки, бу ҳолатда ёзувчи истеъдоди, ижодий самараси ва тасвир услубига кўп нарса боғлиқ бўлади.

Атоқли адабиётшунос Иззат Султон: “Агар биз бадий асарнинг таъсирчанлик “сир”ларини тушунмоқчи, яъни бу таъсирчанликнинг қандай омиллар ёки шартлар майдонга келтиришини аниқламоқчи бўлсак, бадий асарнинг яратилиши билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалаларга дуч келамиз. Аммо бу жуда кўп ва мураккаб масалалардан энг муҳимларини ажратиб олсак, бадий асарнинг таъсирчанлигини тайин этган асосий омиллар — бадийлик критерияларини (ўлчовларини) тушуниб етамиз”³⁹, — деган эди.

Бадий ният ва унинг бадий мужассамланиши натижасида пайдо бўладиган шакл ҳам ана шу “бадий асарнинг яратилишига боғлиқ” ҳодиса бўлиб, у асар критерияларидан бири сифатида хизмат қилади.

Ижодкор услубининг тадрижида бадий асарнинг яратилиш даври муҳим ўрин тутди. Бадий ният ижроси билан боғлиқ ижодий жараёни илмий шарҳлашда қатор олимлар уни илҳом натижаси сифатида қабул қиладилар. Илҳом муайян бир вақтдаги ҳаракат қувватидир. Шу вақтда ижодкорда янги ният ва кашфиёт пайдо бўлади.

Бадий ниятнинг шакл орқали тўлиқ намоён бўлиши ўзбек адабиётшунослигида старли даражада тадқиқ этилган. Иззат Султон ёзади: “Биз бадий асарнинг мазмунини, моҳиятини унинг шакли орқалигина фаҳмлаймиз. Шакл мазмуннинг муҳим хусусиятидир”.⁴⁰ Демак, шакл бадий асарнинг муҳим компоненти бўлиб, у воқелик ва ҳодисанинг образли кўринишда намоён бўлишидир. Диққат қилинса, образлилик шаклни белги-

³⁹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. — 221 — б.

⁴⁰ Ўша жойда.

ловчи бадий унсурлардандир. Бундан ташқари, асарнинг тили, жанри, характерлар, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж каби асар шаклининг нафис бўлишида муҳим роль ўйнайди. Бу ўринда ёзувчи психологияси асардаги бош ният ва шаклнинг муҳим компоненти бўлиб хизмат қилишини таъкидлаш лозим. Адабиётшунос Ҳ.Болтабоевнинг фикрича: “Услуб ва шакл муносабатларини кузатганда ўша санъатларнинг қандай ипак қатламлари билан иш кўришидан тортиб, тикилаётган чокнинг битиши-ю, унга «либос» дея ном берилишигача бўлган саъй-ҳаракатлар йўналишига асосланишига тўғри келади”⁴¹.

Демак, ниятнинг туғилишидан бошлаб, асар охиригача бўлган жараён бадий шаклни яратишга хизмат қилади. Бизнингча, бу масалада ёзувчиларнинг ижодий лабораториясини кузатиш билан муайян хулосаларга келиш мумкин. Биз шу мақсадда Ш.Холмирзаев ҳикояларининг шакл жиҳатлари тўғрисида батафсил тасаввурга эга бўлиш учун ёзувчи билан бир неча марта мулоқотда бўлганмиз.

Бугунги кунда адабиётимизда ҳузур қилиб ўқийдиган асарни топиш қийин бўлиб қолди. Сиз адабиётнинг бугуни ва келажаги ҳақида нима дейсиз?

“—70 йиллик шўро даврининг ўз қонуни, ўз мафкураси, ўз йўналиши бор эди. Ўша вақтда яратилган асарлар ҳам бошқача бўлиши керак эди. Мафкуравий қуллик даврининг адабий жараёни маҳсуллари бўлди улар. Янги давр одамларимиз деб ўтмишдаги барча кадриятлардан воз кечиб, Павлик Морозов сингари отасини сотиб, юртига хиёнат этиб ва шу баробарда миллатининг юзига оёқ қўйиб, анъанавий кадриятларнинг маъносини тубдан ўзгартириб юборган ва шўро даврининг сохта чақириқлари руҳида тарбияланган кишилар образини яратиш устуворлик қилар эди: Албатта, бу ёзувчилар бизнинг тасаввуримизда ва умуман ҳақиқий ижодкор қандай бўлишини белгилайдиган эстетик мезонларга жавоб бера олмайдиган майда шахслар бўлиб етишди. Аммо улар ҳам ўз даври, ўша давр муҳитининг маҳсули эди. Буларга ачинамизми, ачинмаймизми, лекин борица қабул қилишимиз, уларни тушунишга ҳаракат қилишимиз лозим.

⁴¹ Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб.- 30-б.

Шуниси ачинарлики, у адибларимиз адабиётнинг бош мавзуси инсон эканлигини тушунишмади. Бош мавзу мафкура деб билдилар. Ваҳоланки, Шарқ адабиётида комил инсон тушунчаси бор. Бугунги кунда мана биз, биздан кейинги авлод шу нарсаларни сингдириб, англаб, мияга қуйиб олишларинг керакки, ўшаларнинг шундай бўлиши сабабларини таҳлил қилиб, мутлақо тушуниб, демак, унинг аксини қилиш керак”.

Бу сўзлардан маълум бўлганидек, адиб ўз асарларида тасвирлаган аксар воқеаларни бевосита ўз бошидан ўтказган, уларга гувоҳ ва иштирокчи бўлган. У ана шу воқеаларга гувоҳ бўлган пайтда ёхуд кейинроқ унда айнан ана шу воқеалар асосида ҳикоя ёзиш нияти туғилган. Бўлажак ҳикоядаги асосий бадий тафсил (деталь) ҳам ўша воқеадан олинган. Ш. Холмирзаев шундай ҳаётий асосга эга бўлган тафсилларни ягона ғоя асосида жамлаб, сўнгра ўз бадий ниятига мувофиқ сюжет яратган. Шу сабабли ёзувчи қаҳрамонларидан бирининг хатти-ҳаракатлари ва характерида ўзи тимсоллаштирилганлигини кўрамиз.

Таниқли адабиётшунос Маҳкам Маҳмудовнинг қуйидаги сўзлари ҳам юқоридаги фикримизга ҳамоҳангдир: “Ёмғирдан сўнг осмон четида пайдо бўлган гўзал камалакнинг товланишини ҳаммамиз кўрганмиз. Аммо унинг аниқ қайси дақиқада пайдо бўлиб қолганини ҳамма ҳам билмайди. Ёзувчи, шоирнинг бирор асарни ёзишга ният қилишини ҳам шунга ўхшатиш мумкин. Муайян нияти қачон пайдо бўлганини баъзан санъаткорнинг ўзи билмаслиги мумкин. Чунки у бирор асарни ёзишга сабаб бўлган минглаб воқеа-ҳодисалардан бирини сезмай қолиши ҳам мумкин. Лекин нуркамалак, албатта, ёмғирдан сўнг пайдо бўлганидай, бадий асар ёзиш нияти туғилиши учун ижодкор қалбига “ҳаёт ёмғири” ёғиши керак”.

Адиб ўз қалбини ларзага солган ҳаётий воқеани ижод жараёнида қайта ишлайди, кўшимча воқеалар тўқийди ва ниҳоят, уни қоғозга туширади. Аммо бунинг учун ёзувчининг дунёқараши ва бадий тасаввур доираси кенг бўлиши, ҳаётнинг ўзгалар кўрмаган ҳис этмаган жиҳатларини илғаб, ундан таъсирлана олиши талаб этилади.

“Мен бир асар ёзишдан аввал, — деб ёзади Абдулла Қодирий, — шу ёзмокчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пух-

та ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча маротаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман.”⁴²

Биз бу адиб асарларини ўқиганда Абдулла Қодирийга хос кузатиш ва ҳаётдан олинган бирламчи тасаввурларни бадиий идрок этишнинг самарали натижаларини кўрамиз, асарларда тасвирланган жойни ўз кўзимиз билан кўриб, воқеаларда бево-сита иштироқ этиб тургандек ҳис этамиз.

Ёзувчи ижодининг ўзига хослиги айтилиши пайтда ижодий жараённинг ҳам ўзига хослигини белгилайди. Ижодий жараён ҳар бир ёзувчида ўзига хос тарзда кечади. Ўзига хос ижодий услуб ва индивидуал бадиий тафаккур тарзига эга ижодкор қанчалик кўп бўлса, индивидуал ижодий жараённинг қамрови ҳам шунча кенг бўлади.

Шукур Холмирзаев ана шундай ўзига хос бадиий услуб соҳиби сифатида тақлидчилик, бирёқламалик ва баёнчиликдан қочади. Сўзга ҳасис бўлса-да, яъни воқелик тасвирида сўзни ғоят тежаб сарфласа-да, фикрини ўқувчига тўла ва ёрқин етказишга эришади. Бироқ, баъзан унинг айрим асарлари тугалланмагандек ёзувчи томонидан ўқувчига етказилмоқчи бўлган фикрлар ниҳояланмагандек таассурот уйғотади. Шу боис ўқувчи асарнинг давомини кутади. Адиб одатда қаҳрамонлар портретини чизмайди, балки асосий эътиборни характер яратишга қаратади. Бу эса ўқувчини фаоллаштиради, яъни уни ўйлашга, чуқур мулоҳаза қилишга ундайди. Ш. Холмирзаев ўқувчиси шунчаки китобхон эмас, балки бадиий асарда тасвирланган воқеликка, ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрларга ўз муносабатини билдирадиган фаол шахсга айланди. Асар қаҳрамонлари устидан ҳукм чиқариш ҳам ўқувчилар эътиборига ҳавола этилади.

“Кўктой” ҳикоясида ёзувчининг воқеликни теран идрок қилиш ва уни борица тасвирлашга интилишини кўрамиз. Адиб ҳикоялари шакл жиҳатдан ихчам эканлигининг боиси ҳам воқеликни бадиий акс эттиришнинг ихчам шаклини топа олганлигидадир. Унинг «Бодом қишда гуллади» китобига кирган ҳикоялари ҳам шакл жиҳатдан анчайин ихчам. Бунга сабаб ёзувчи ортиқча тафсилот ва кенг қамровли ҳикоянависликдан қочади. У ўзининг бадиий ниятига яраша сўзни дарҳол асосий

⁴² Қодирий А. Қодирийнинг бадиий дунёси. – Тошкент: 1987.

воқеа тасвиридан бошлайди. Масалан, унинг «Бодом қишда гуллади» ҳикояси шундай бошланади: «Мен бурчакда каравотимда чалқанча ётгандим, беҳол. Кўкрагимда Стендалнинг “Қизил ва қора” романи. Эшикдан оқ халатли, семиз Полина, унинг кетидан пакана, қора патли халатининг этаги ерга тегиб турган бир йигит кирди. Унинг ияги олдида туртиб чиққан, кўзи чуқур, пешонаси ботиқ эди»⁴³.

“Бодом қишда гуллади” ҳикояси инсон маънавий олами-ни кашф этишга қаратилган асар бўлиб, ўзида катта ғоявий юкни жамлаган. Асарда Носиржоннинг сариқ касал бўлиб шифохонага тушиши ва у ердан даволаниб чиқиши билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Ҳикоя воқеалари қаҳрамонларнинг тилидан, суҳбат тарзида берилади. Ҳикоячи эса асар ичидаги қаҳрамонлардан бири, яъни ёувчининг ўзидир.

Ҳикоя қаҳрамонлари ёзувчи, тилшунос олим, инженер, мон-тёр, этикдўз, милиция капитани ва бухоролик бир бемор. Улар турли ёшда ва турли касб эгалари. Ёзувчи мана шу соғлом онгли кишиларнинг қалб бисотларини очишга ва уларни руҳан ожиз кимса, яъни Носиржонга нисбатан бўлган фарқларини кўрсатишга эришади. Улар бир хонада даволанишади. Носиржон эса янги бемор, табиийки, зеркиб ётган касаллар янги келган беморни зимдан кузатишади. Улар, аввало Носиржоннинг ташқи қиёфасига эътибор беришади. Қисқа вақт ичида у атрофдагиларга ўз сирини очиб қўяди. Натижада беморлар тап тортмасдан унинг устидан кулишмоқчи бўлишади. Ёзувчи Носиржонни ўта мураккаб шахс сифатида тасвирлаган дея олмаймиз. Лекин унинг қалб дунёсидаги ўзгаришлардан сўнг ҳам унинг қандай инсон эканлигини билолмай қийналамиз.

Самимий, содда йигит Носиржон ўз бошидан ўтганларини, кўрган-кечирган воқеаларни сўзлаб беради. Биз бу йигитни, гарчи у хотирасини йўқотган бўлса-да, руҳий касал ҳам дея олмаймиз. Унинг характеридаги баъзи кимсаларда учрамайдиган ноёб инсоний сифатлар, одамгарчилик, меҳнаткашлик, меҳрибончилик ҳатто муомала маданияти ҳам ўзига хос тарзда тасвирланган. Одамларга ҳайрат билан боқишида, ҳаётнинг майда-чуйда, икир-чикирларини билмаслиги ва кўпчилик инсонларда учрайдиган айёрлик, ик-

⁴³ Холмирзаев Ш. Бодом қишда гуллади. -Т., 1986. – 320 б.

киюзламачилик каби жиҳатларни тушунмаслиги, инсонга хос хислатларни англамаслигини кўриб овсар ёки ҳамма нарсани тўғри қабул қилишини кўриб содда ҳам деймиз.

Шунда ҳикояни ўқиб чиққан ҳар бир китобхон ўзига у ким ва қандай одам деган саволни бериши табиий. Хўш, уни ким дейиш мумкин?

Биринчидан, у ёзиш ва ўқишни билмайдиган, гўл, руҳан ожиз кимса;

Иккинчидан, у меҳнаткаш, ҳалол, софдил ва самимий инсон;

Учинчидан, у дунёқараши ғоят кенг қамровли, хотираси ўткир ёдлаш ва эслаш қабилляти ўта кучли шахс;

Тўртинчидан, у очиқ кўнгил, маълум маънода ўта содда, ана шу соддалиги натижасида унда яна бир фазилат пайдо бўлади, бу соф муҳаббат эгаси бўлиш.

Қизиги шундаки, Носиржон бир кўришда ёки узоқ вақтлик дўстликдан сўнг севиб қолмади. У ҳамхоналарининг ҳазилларини чин деб қабул қилди ва практикант қиз Хуббижамолга меҳр қўйди. Хуббижамол гўзал қиз. У ўз гўзаллигини билади ва бундан фахрланади. Ўзининг Носиржонга лойиқ эмаслигини атрофдагилар ҳам билишини ўйлаб, бу ҳақда Носиржонга очиқ-ойдин гапиради. Ҳатто тап тортмай «Эшоним» деб эркалаб ҳам қўяди. Хуббижамолнинг мақсади уни яхши гап билан даволаш, болаларча эркалаб, ўз сўзларига бўйсундириш. Дарҳақиқат, Носиржон шу ширин сўзлар таъсирида кўнгли ором олиб, касалликдан бутунлай фориг бўлади.

У.Норматов қайд қилганидек, “Ш. Холмирзаевнинг бу ҳикоясида қаҳрамоннинг ночор аҳвол-руҳияти, хунук рафтори бўрттириб таъриф-тавсиф этилган сари унга қизиқиш ортади ва сўз санъатининг сеҳрини қарангки, мана шу нохуш кайфият уйғотувчи таъриф-тавсиф қаршисида қаҳрамоннинг оддий хислатлари, жўнгина инсоний майллари, севгиси ўқувчи кўзига бошқача – ниҳоятда жозибали кўринади, фавқулудда характер касб этади”⁴⁴.

Дарҳақиқат, ёзувчи сўз кудратини шу қадар усталик билан кўрсатганки, нафақат ўқувчи, балки асар қаҳрамонлари ҳам беихтиёр Носиржонга ҳавас билан қарай бошлашади ва унга меҳрлари ошади. Унинг муҳаббати нақадар соф бўлса, шу

⁴⁴ Норматов У. Қалб инкилоби. - 119-б.

қадар аянчли эканлигини ўйлаб қолишади. Носиржонга қандай ёрдам бериш йўлларини излаб қийналишади. Бунда уларнинг гуноҳкор эканликларини адиб маҳорат билан қаҳрамонлар бўйнига қўяди. Ва инсон қалби унинг, тақдири билан ўйнашиш ёки унинг руҳий оламини эрмак қилиш нақадар худбинлик эканлигини асар қаҳрамонлари виждонига ҳавола қилади. Ёзувчи мана шундай кучли руҳий кечинмалар туғғени фонида асар қаҳрамонларининг қалб дунёсини очишга ҳаракат қилади.

Асар қаҳрамонларидан бири ёзувчи. У маънавий етук инсон. Тарихни, миллий қадриятларни эъзозлайди. Юқорида биз инсон тақдири билан ўйнашганлиги учун худбин деб баҳолаган бу одам ўта эътиқодли ва миллатпарвар киши. Асар қаҳрамони, яъни ёзувчининг қишлоқда яшайдиган дўсти унга хат ёзади. Унинг хатида шундай шеър ҳам бор: «Энажон, билмадим, наврўз келдими?» Ана шу бир мисра орқали Ш. Холмирзаев ўша даврда Наврўз байрами эскилик сарқити деб қаралиши натижасида ёш авлод наврўзнинг тарихи, қадри ва анъаналарини унутаетганлигига ишора қилади. Унинг хотини ҳам бундан хабардор. Кўзларида ёш билан ҳам йиғламсираб, ҳам кулимсираб «Ташқарида эса – қиш!» – дейди. Ёзувчининг мана шу қисқагина «Ташқарида эса – қиш!» сўзларини чуқурроқ ўйлаб кўрайлик. Унинг хотини нимага йиғламсираб кулади. Бунга эътибор берайлик. Чунки, у эрининг эътиқоди собитлигини билади. Миллий анъаналари топталганлигидан изтироб чекади. Момолари яшаган даврни, уларнинг қадриятларини эслайди. Ўзи яшаётган даврга қараб, сиртдан кулиб турса-да, лекин қалби йиғлайди. «Ташқарида эса – қиш» жумласини айтаётгандаги ҳолат ана шунга ишорадир. Қиш эса совуқ сиёсат, қаҳрли, қаҳратонли шўро мафкурасининг тимсоли. Ш. Холмирзаевнинг қисқа, туғалланмагандай жумлаларини ўқиган китобхон унинг нима демоқчи бўлганлигини тез англайди. Яна бир ўринда ёзувчи шундай ёзади. «Носиржон ўриндан туриши билан биринчи юзини ювиб, салом беради, сўнг овқат ейди. Уни кўрган уйғур йигит «Ичимизда мусулмонимиз шу экан! – деди». Мана шу сўзлардан ҳам кўриниб турибдики, адиб бадиий нияти ўз миллатига хос хислатларни қаҳрамонларига сингдиришдан иборат бўлган. Нима учун бу сўзни ўзбек эмас, уйғур миллатига мансуб йи-

гит айтяпти. Бу билан ёзувчи руслаштириш, босиб олиш фақат Ўзбекистонда эмас, балки бутун Ўрта Осиёда кечган жараён эканлиги, уларнинг зулмидан бошқа миллат вакиллари ҳам азият чекканлигини кўрсатмоқчидир. Қолаверса, бошқа миллат вакиллари ҳам қадимий миллий анъаналаримизни ҳурмат қилиши, халқимизни севиши қуйидаги жумлаларда яққол кўрсатиб берилган: «Полина асли яҳудий бўлса ҳам, жуда ўзбеклашиб кетган, нукул «ўзимизнинг ўзбекларда» — деб гап бошлайди. Ш. Холмирзаев қайси мавзуда ёзмасин, қайси даврни қаламга олмасин ўз мақсадини қаҳрамонларига сингдириб, ўз эътиқодини уларга саҳийлик билан бўлиб беради. Бу адибнинг бадий ниятидир. Қаҳрамон ёзувчи Носиржон билан асар охиригача бирга бўлади. Воқеаларни холис кўз билан кузатади. Энг муҳими, у онгли равишда Носиржонни шафқатсиз кузатади. Бу ўйиннинг охири нима билан тугашини кутади. У Носиржон тақдирини ўзгартириб юбориши ҳам мумкин эди. Ҳамхоналари Носиржонга Ҳуббижамолни ҳазиллашиб севдираётганларида Носиржон ундан сўрайди, чунки тилшунос ва Эшим монтер уни ишонтиришга ҳаракат қилишса, Уйғур йигит ва капитан буларнинг гапи ёлғонлигини исботлашга уринадилар. Шунда иккиланиб турган Носиржон ўзи ақлли деб билган ёзувчидан «Шундайми, ака» — деб сўрайди. Ёзувчи Ҳуббижамол сизни яхши кўрмайди, шифокор ширин сўзли бўлса яхши бўлади. Акаларингиз ҳазиллашяпти деса ҳам бўларди. Лекин у «ким билади» — деб мужмал жавоб беради. Шу ўринда у ўз-ўзини айблади. Ва бир адиб сифатида қаршисидаги инсон руҳиятида бўлаётган ўзгаришларни кузатади. Қолаверса, уни кузатиш асосий мақсадга айланиб қолади. Бу ҳақда адиб шундай дейди: «Дейлик, айбдорни сўроқ қилишяпти. Унинг қариндошлари йиғлаяпти, томошабинлар ҳайратда. Терговчи эса пинагини ҳам бузмайди. Ёзувчи ҳам баъзан шундай ҳолга тушади. Бироқ унинг терговчидан фарқи бор: у қийналиб, баъзан ҳатто ўртаниб кузатади». Дарҳақиқат, ижодкор инсон билан суҳбатлашиб туради-ю, ўзига маъқул деталларни ўз базасига йиғади. Сўнг тайёр деталларни бир ғоя теварагида жамлаб, ўз бадий ниятини амалга оширади. Ш. Холмирзаевда мана шу ҳолат ҳам кузатилади. У қаҳрамон қилиб олган ёзувчи ҳам шундай, би-

либ, кўриб, шафқатсиз кузатиб туради. Аммо буни сиртига чиқармайди. Бир кишининг ҳаётига томошабин бўлиб, разм солиб кузатиб тураверади.

Биз мана шу ерда адиб ўзининг бадий ниятини қанчалик сир тутмасин, беихтиёр сирини ошкор қилиб қўйганлигига гувоҳ бўламиз ва унинг шафқатсиз реалист ёзувчи эканлигини яна бир бор кўрамиз. Носиржон ҳам мана шундай шафқатсиз ёзувчидан руҳий мадад сўрайди. У эса томоша узоқ давом этишини ўйлайди.

Носиржон севиб қолди. У кечаси ухлай олмайдиган бўлиб қолган, кўп хаёл суради, атрофдагилар билан ҳам иши йўқ. Ҳатто Хуббижамолни кўргиси, унинг сўзларини эшитишни, айниқса “Эшоним” дейишини хоҳлаётганлигини очиқ айтади. Лекин унинг назарида севги ўйлаш ва ширин хаёл суришдан, эркалаб гапиришдан иборатдек эди. Эркак ва аёл ўртасидаги майлларни эса у сира тушунмайди. “Оила”, “никоҳ”, “бурч” деган тушинчаларни англамайди. У болаларча фикрлар, дунёни, одамларни бола онги билан идрок этишга уринарди. Янада тўғрироғи, унинг онги болаларга хос эди.

Носиржоннинг кўнглида муҳаббат куртак отгач, ҳамхоналари бирин-кейин соғайиб тарқала бошлайди. Улар кетиш олдидан Носиржоннинг соф муҳаббатига ҳавас қилишади ва бу етиб бўлмас муҳаббатининг тақдиридан ачинишади. Қолаверса, унга нисбатан ўзларида меҳр ва ҳурмат пайдо бўлади. Ёзувчи буни қисқа жумлаларда очишга эришади: “Мени бутун шопирлар танийди. Иш буюради. Ўзиникидай. Директорга бозордан сомса опкелишга чиқсам, уларга опкеламман”. Носиржон бу сўзларни чин дилдан, самимий айтади. Ўқувчи уни югурдакликда, ўзгаларни эса олифтагарчиликда айбламайди. Унда эса ёмон ҳаёлга келиш учун бошқача дунёқараш бўлиши керак, қолаверса ичи қора кимсалар тоифасидан бўлмоғи лозим. Инсон баъзан ночор, заиф кимсаларни кўриб ачинади. Лекин адиб Носиржонни ачинишдан кўра кўпроқ ҳавас қилишга мойилроқ йигит даражасига олиб чиқади. Ҳикоянинг бадий киммати ҳам Носиржон билан Хуббижамол ўртасидаги севгининг тантана қилган ё қилмаганлиги билан ўлчанмайди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у Носиржоннинг шифокор қизга кўнгил қўйишини тасвир-

лаш орқали унинг маънавий дунёси бойлигини кўрсата олган. Ташқи қиёфаси хунук бўлса-да, қалбида гўзаллик, поклик, самимият борлигини, ундаги инсоний севгининг кучи бир йигитча қудратга эга эканлигини намоён этган. У ҳалол, унда одабийлик ҳам мўл-кўл. У соддадиллиги, ишонувчанлиги билан ёзувчининг ҳам эътиборини тортади. Адиб асар қаҳрамонларини шифоҳонадан даволаб чиқарар экан, уларни Носиржон қаршисига якка-ма-якка олиб келади ва шу тўқнашувда қаҳрамонларнинг қалб дунёсини ўз сўзлари орқали очиб ташлайди. Милиция капитани Носиржонга: “Носир-эшон, буларнинг гапига ишонманг, иним. Амакингиз лўли қизнинг гапига ишониб лўли бўлиб кетишига оз қолган», – дейди. Адиб бу билан уни муҳаббат азобларини бошидан кечирган киши сифатида эътироф этганлигини, унинг кучини тан олиб турганлигини билдиради. Эшим эса: “Хуббига айтиб қўй, рашк қилмасин. Ҳа, ҳа-ҳа”, – деб кулади. Кейин “Ҳазил, ҳазил”, – деди. Адиб бу образда муҳаббат кўчасидан юрмаган, уни кўнгил майли деб биладиган кимсаларнинг типик вакилини яратади. Аминжон эса Носиржонга ҳавас билан, “Сиз ҳавас қилса арзийдиган йигитсиз. Биз бўлганча бўлганмиз, ука”, – деди. Бу муҳаббат билан ҳавасни ажрата олмай ҳаётда доғда қолган кишининг маҳорат билан тасвирланган образидир.

Адиб танлаган яна бир қаҳрамон – тилшунос олим. Ёзувчи унинг қалб эшигини очиб бераркан, уни ўз қилмишига иқроф қилади: “Кўнглимизда тирноқча ғайирлик йўқ. Мен сизни ҳурмат қиламан”, – дейди. Асар ниҳоясида биз томошабин ёзувчи билан тўқнашамиз. У Носиржоннинг яна бир фазилатини кашф этади. У бағрикенг, кек сақлаш нималигини билмайдиган йигит эди.

Ш. Холмирзаев яна бир қаҳрамони бош шифокор Қобилжон образига ҳам ўз бадиий ниятини сингдиради. Қобилжон ўз касбининг устаси. У гарчи ёзувчи ва шоирни ажрата олмаса-да, адабиёт ихлосманди. Усмон Носир қаламига мансуб:

Севги! Сенинг ширин тилингдан,

Ким ўпмаган, ким тишламаган.

Ёки

Яхши қол, оқ денгиз, яхши қол, шимол,

Тўлқинлар, қўйнимга қиздек кирсинлар, – каби мисраларини кўчириб келиб “Ўзим ёзганман” – дейди. Хўш, бу билан адиб

Қобилжонни бировнинг шеърини ўғирлашда айбламоқчими? Бизнингча, бу тасвирлар адиб бадий ниятининг маҳорат билан амалга оширилишининг ифодасидир. Ёзувчи бу образни яратиш орқали адабиёт мутахассисларигина эмас, балки барча касб эгалари Усмон Носир ижодидан бохабарлиги, унинг шеърларини севиб ўқишини кўрсатмоқчи. Қолаверса, ўқувчига Усмон Носирнинг олам-олам маънони ўзига жо қилган шундай ажойиб шеъри борлигини эслатиб ҳам қўймоқчи. Ўзи сингари унинг мухлислари халқ орасида ҳали-ҳануз борлигидан фахрланади. Шунинг учун Усмон Носир мисраларини ўзининг “ижоди” деб кўрсатган шифокорга индамайди. Майли, ўқисин, деб ўйлайди. Адиб бу билан яхши асар қачон бўлмасин, ўз мухлисини топади, демоқчи.

Носиржоннинг кўнглида ғунча очган соф муҳаббатдан Хуббижамол ҳам бохабармиди, деган ҳақли савол туғилади. Асар охирида Хуббижамол йигит билан хайрлашгани, аслида, орани очик қилгани келади. У энди Носиржонни бундай қийнаш яхши эмаслигини, ўйинга чек қўйиш вақти етганини англайди. У ўзининг севган йигити билан биргаликда келиб кетади. Лекин Носиржон рашк қилиб, унинг орқасидан ёш боладек эргашади. Носиржонни зўрға ичкарига олиб киришади. Мана шундан сўнг Носиржон характерида фавкулудда ўзгариш рўй беради. Шундагина ёзувчининг асосий мақсади ёшлигида ўз хотирасини йўқотган, яъни ўқиш ва ёзишни унутган йигитни асар охирида беками-кўст ҳолатга келтириш эканлигини англаймиз.

Ш. Холмирзаев асар бошида воқеалар тафсилотини Носиржоннинг ташқи қусурларини, руҳий ожизлигини кўрсатиш билан бошлайди. Биз асарни ўқиш давомида унинг инсонга хос фазилатларини кўра борамиз ва унга нисбатан меҳримиз ошади. Ёзувчи ўқувчини шунга тайёрлар экан, бундан ҳам бошқача ҳолат юз бериши мумкин, яъни қаҳрамоннинг қусури ҳисобланмиш хотирасизлик азобидан қутулиш, йўқолган хотирасини тиклаш мумкинлигини кўрсатиб беради. Ўқувчи ҳам бундан ажабланмайди, чунки ёзувчи асар давомида уни руҳан шунга тайёрлайди. Носиржоннинг биргина айби хат танимаслиги эди. Хуббижамолнинг бошқа йигит билан кетиши эса уни ларзага солади. Бу кучли руҳий изтиробдан қаттиқ тасирланган

Носиржоннинг хотираси яна тикланади. Бундан ўзи ҳам хурсанд бўлади. Бу хурсанчилик севгилисидан ажралишдек фожиани ҳам босиб кетади. Энди у севги дея аталмиш туйғуни тан олади; “Қаранг, ака, кўраяпман, бу ҳалигининг кучи”.

Адабиётшунос Н.Владимирова: “Қаҳрамон ҳаётга бўлган қарашларини кўнгилдан кечириб, ақл мезони билан ўлчаб кўради. Ўзига назар ташлайди ва янги, ягона хулосага келиш имконини топади. Бу шубҳасиз, муҳаббат тўғрисидаги анъанавий асарлар учун янги руҳдир” — деган эди.⁴⁵ Олима айтган мана шундай руҳ Носиржон онгида ҳам пайдо бўлади. Шу ўринда ёзувчи бадиий ниятининг ижро шакллариغا эътибор берайлик. У Носиржонни руҳий касал қилиши ва бошқаларнинг унга бўлган муносабатини ўзгартириб юбориши, агар унинг ота-онаси тирик бўлганида тақдири бошқачароқ кечиши мумкин эди. Адиб уни айнан сариқ касалига дучор қилмай, ёки айнан шу палатага ётқизмай уйғур йигитга ўхшаш кишилар ичида даволатганда ҳам унинг тақдири ўзгармаслиги мумкин эди. Лекин у атайлаб шундай қилди ва Носиржонга таъсир эта оладиган Загиншин образини яратди. Ёки Ҳуббижамол хайрлашгани севган йигити билан эмас, ёлғиз келганда ҳам ҳикоя якуни бошқача бўлар эди. Адиб атайлаб шундай қиладики, бу ҳол қаҳрамон руҳий кечинмаларини жунбишга келтиради, унга кучли таъсир қилади.

Носиржон ичкарига кирганида ёзувчи хонанинг оппоқ эканлигини, қолаверса, ташқарида қиш фасли давом этаётганлигини айтади. Асар давомида адиб воқеалар кечаётган шароитни ўз бадиий ниятига мослайди. У хонадагиларнинг даволаниб кетишинигина тасвирлайди, холос. Палатага янги касал олиб келмайди. Шу орада хонани таъмирлатади. Бу ҳам қиш фаслида кам учрайдиган ҳол эди. Охирги бемор Носиржон ва ёзувчи палатанинг ремонтини ҳам ёзувчи атайлаб уюштиради. Чунки асар қаҳрамонлари Загиншин ҳам, Қодир этикдўз ҳам, уйғур ошпаз, милиция капитани, тилшунос ҳам ўзларининг ҳикоя сюжет тизимидаги вазифаларини бажариб бўлишди. Ҳикоянинг ечими иккинчи даражали тафсилот, “оҳ-воҳ»лардан холис бўлиши учун, қолаверса, ёзувчи деразадан қараб туриши учун улар ёлғиз қолиши керак эди. Янги келадиган беморлар палата-

⁴⁵ Владимирова Н. Ўзбек ҳикояларида гоё ва образ. — Т., 1969. — 82 —б.

га сифса ҳам адиб бадий ниятига, яъни ҳикояга сифмас эди.

Ш. Холмирзаев ҳикоя давомида озгина чекиниш қилиб “Министирлар, давлат арбоблари ҳақида асар ёзишни истайман. Истайман-у, барибир ёза олмаслигим, улар қалбини очадиган калитим йўқлигига иқрор бўламан” – дейди.

Ёзувчи бу ҳикояда муҳаббат мавзуси воситасида оддий одамлар қалбини очади. У биргина Носиржон муҳаббатини эмас, “Қизил ва қора”ни ўқиш жараёнида Жюльен Сорель ва Реналь хоним ўртасидаги оташин севги кечинмаларини ҳам кузатади.

Биз ҳикоядаги воқеалар ечимини сарлавҳада кўрамиз. Носиржон қалбидаги муҳаббат мисоли қишда гуллаган дарахтдек. Чунки, қишда гуллаган бодомнинг меваси бўлмайди. Уни совуқ уриб кетади. Ёзувчи Носиржоннинг севгиси тантана қилмаслигини назарда тутиб асарни “Бодом қишда гуллади” деб рамзий номлаган. Бу албатта, ёзувчи маҳоратининг яна бир кўринишидир.

Ш. Холмирзаев бу асаридаги яна бир қаҳрамон ёзувчи образини ҳам самимий тасвирлайди. У асар охирида дўстларининг эрмагидан ҳам, Хуббижамолнинг ҳазилидан ҳам, ҳатто ўзининг узок вақт томошабин бўлганидан ҳам хурсанд бўлади. Чунки, унинг кўз олдида бир инсон мукамал ҳолда шаклланади. У руҳий ҳолатнинг нималарга қодирлигини яхши англайди. Бунки китобхонга етказиш учун ана шу ерда ёзувчига айланади.

Ҳикоя қаҳрамони ёзувчи томонидан баён қилинган. Асар давомини ўйлаш ва ҳукм чиқаришни ўқувчига қолдиради. Ш. Холмирзаевнинг воқеликни қисқа-қисқа жумлаларда тасвирлаш усули бизга маълум ҳол. Бу кўринишларнинг барчаси Ш. Холмирзаевга хос услубки, биз унинг ўз бадий ниятини, ўзига хос маҳоратини бадий тасвир ва шакл оригиналлигида яққол кўрамиз. Ва ушбу асарнинг ёзишдан мақсад, муҳаббатнинг кучи нималарга қодирлигини кўрсатиш эканлигини англаймиз. Адиб бунга тўла эришган. Қаҳрамон ҳам хат таниши муҳаббатнинг кучида эканлигини тан олади. У асар охирида севгилиси билан қизиқмайди, рашк ҳам қилмайди, аксинча ундан миннатдор бўлади.

Профессор У.Норматов 1978 йилдаёқ Шукр Холмирзаев ҳикояларининг ўзига хос бадий шаклига оид қуйидаги фикрни билдирган эди. “Шукр Холмирзаев ҳикоялари услуби, ифо-

да усуллари, тасвир оҳанги, ритмикаси билан ҳам эътиборни тортади”⁴⁶.

Мунаққид эслатган услубий жиҳатларга эътиборни қаратсак, ҳақиқатан ҳам ёзувчи фикрини қисқа ва лўнда тасвирлашга одатланганлигининг гувоҳи бўламиз. Адиб тенгдошларидан У. Назаровда “тушунтириш услуби”, Ў.Ҳошимовда “изоҳлаш услуби” кўпроқ кузатилса, Ш.Холмирзаевда “руҳий ҳолатни тасвирлаш” устуворлик қилади. Унинг илк сўзиёқ ҳолат тасвиридан бошланади. Шу боис ёзувчи гапни “айлантирмайди”, дарҳол мақсадга кўчади. “Оғир тош кўчса” ҳикоясидан бир мисол: “Қани, бизга ким коньяк оп келади? – деди колхоз раиси Шоберди Муродов”⁴⁷ Ҳикоя ана шундай бошланади. Бу ҳам ёзувчининг ифода усулида ўзига хослик мавжудлигидан далолат беради. Агар айнан шу жумлаларни Ўткир Ҳошимов айтганида бошқача ифода усулини кўрардик. Ёзувчи, аввало воқеа содир бўлаётган жойнинг ўзига хос муҳитини тасвирларди. Сўнг қаҳрамонлар билан батафсил таништириб, уларнинг ички ва ташқи дунёсини очиб берарди. Қаҳрамонларнинг кийиниш маданиятларини, хатти-ҳаракатларига ёки характерларига мослаб, сўнгга мақсадга ўтарди. Шунда ҳам Ш. Холмирзаевдек тўсатган эмас, силлиқ жумлалар билан, илтимос ёки топшириқ маъносида мурожаат этарди. Ана шундан сўнг ёзувчининг бадиий нияти амалга ошаётгани маълум бўларди. Шу ифода усули билан ҳам Ўткир Ҳошимов Ш. Холмирзаевдан бутунлай фарқ қилади.

Ёзувчида тасвир оҳанги характерни очишга хизмат қилади. Бу баъзан ёзувчининг, баъзан персонажнинг характеридан дарак беради. Айни пайтда, бу тасвирда самимийлик бор, у ўқувчига оғир ботмайди. Аксинча, ўқувчини дарҳол ўзига жалб қилади. Ёзувчининг “Шудринг тушган бедазор” номли туркум ҳикояларидан бир мисол: “Оҳ! Қанийди кечаги кун йўқ бўлса, ҳа, йўқ – йўқ бўлса! Кечаги воқеалар ҳам йўқ бўлса-да... Бўлди. Тур, Икром! Қилғилиқни қилдингми, буёғига ҳам туриб бер энди!”⁴⁸ Бу тасвирда психологизм, характер тавсифи ва ёзувчининг персонажга нисбатан самимийлиги, “хайрихоҳлиги”ни кўрамыз.

⁴⁶ Норматов У.Насримиз анъаналари.- 205-б.

⁴⁷ Холмирзаев Ш. Оғир тош кўчса. – 14 – б.

⁴⁸ Ўша жойда. – 137 – б.

Ёзувчи услубида ўринсиз пауза, воқеалар тавсифида кераксиз узилишлар йўқ. Бу ҳодиса рус адабиётида А.П.Чехов, ўзбек адабиётида А.Қаҳҳор ижодида кузатилган. Тадқиқотчилар ҳақли равишда таъкидлашганидек, бу борада Ш.Холмирзаев Чехов ва Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақли издошидир.

Кейинги йилларда ёзувчи услубида динамик ўсиш кўзга ташланган. “Бодом қишда гуллади”, “Озодлик” ҳикояларида туйғуларни таҳрирсиз бериш ҳолати кузатилади.

Шундай қилиб, бадиий ният Ш.Холмирзаев ҳикояларида шаклнинг юзага келишидаги асосий омилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Лекин ёзувчи ўз эътиқодига бутун ижоди дамомида янги ижодий тажрибаларни қўллаш орқали содиқ қолмоқда. Эҳтимол, ижодкор кишининг бутун умр давомида такомиллашишини тан олиш лозим бўлар. Ҳар ҳолда Ш.Холмирзаев ижодида шаклнинг динамик такомиллашиши кузатилади. Зеро, “қайси тасвирий воситани қандай қўллаш шоир (ёзувчи)нинг дунёқараши, ғоясига, воқеликка ўзига хос муносабати, уни ўзича тушунтириш услубига, бадиий тафаккурига... кечинма – хусусиятига, қисқаси шоир (ёзувчи)нинг ўзига хос услубига боғлиқ”⁴⁹ Бу ҳолни эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Шукур Холмирзаев ҳикояларида ҳам шу ҳолатни учратамиз.

“ШАФҚАТСИЗ РЕАЛИЗМ” ВА ЁЗУВЧИ УСЛУБИ

Бадиий асарнинг ижтимоий ҳаётни акс эттириши реализм билан боғлиқ. Чунки “воқеликни тўғри тушуниш ва уни ҳамма зиддиятлари билан бадиий образларда ҳаққоний инъикос эттириш реализм”⁵⁰нинг муҳим хусусиятларидандир.

Реализмнинг бадиий асар табиатини, мазмунини ва шаклини белгилашдаги ўрни жаҳон ва ўзбек адабиётшунослигида яхшигина тадқиқ этилган. Айни пайтда, бир асарда ҳам романтизм, ҳам реализм унсурлари бўлиши мумкин. Ўзбек мумтоз насрида романтизм анъаналари устуворлик қилиб келган бўлса, XX асрдан бошлаб ўзбек прозасида реализм устувор йўналиш касб этди. Абдулла Қодирий романларида романтизм ва реализмнинг уйғунлашган шаклини кўраамиз. Шукур Холмирзаев мансуб

⁴⁹ Мамажонов С. Услуб жилolari. – 79 -б.

⁵⁰ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – 365 –б.

бўлган XX асрнинг 60-80-йиллари ўзбек прозасида эса реализмнинг қатъий равишда қарор топгани кузатилади. Реализмнинг бу давр прозасида етакчилик қилиши, бадиий асарнинг композицион қурилишига ҳам маълум маънода таъсир ўтказган.

Ўзбек адабиётшунослиги ўз вақтида Ш.Холмирзаев ижодининг новаторлик жиҳатларига эътиборни қаратган эдилар. Таниқли адабиётшунос М.Қўшжонов: “Шукур ўз замондошлари орасида баъзан кўз илғамас муносабатларга назар ташлайди ва биринчи қарашда унга муҳим бўлмаган муносабатлардан китобхонларга сабоқ бўладиган маъно излайди”, — деб ёзган эди⁵¹. Бу ўз вақтида берилган юксак баҳо эди. Шу сабабли ёзувчи ижодини поэтик ҳодиса сифатида баҳолашга диққат қилиш 60-йиллардаёқ бошланган.

Ёзувчи билан бўлган суҳбатларимизнинг бирида, у Чингиз Айтматов сўзларини эслаб шундай деган эди: “Чингиз Айтматов бизларга “сизлар жиндек совуқроқ ёзинглар, жуда гажак қилиб юборманглар” деганди. Дарҳақиқат, шафқатсиз реализм шуни талаб қилар экан. Борича кўрсатиш керак. Буни хавфли томони бор. Борича кўрсатмоқ учун, ҳис билан аралашмаслик лозим. Ҳис қўшилдими, сиз албатта гўзал қиз деб юборасиз. Ҳис қўшилмаса, сиз борича айтасиз. Ҳис қўшилса ҳам ақл даражасида бўлмоғи лозим. Ўлчовлар бир хил бўлсинки, уни араб ҳам, негр ҳам бир хилда қабул қилсин. Шу даражага етса, реалистик, яланғоч тасвирлар экансиз”.

Шукур Холмирзаев ҳикояларида реализм бутунлигича ўз аксини топади. Бошқача айтганда, у ўзига хос реалист ёзувчидир. Унинг ҳар бир ҳикояси реал воқеликни реал асосларда тасвирлаш мақсади билан дунёга келган. Унинг “Олис юлдузлар остида”, “Оғир тош кўчса”, “Бодом қишда гуллади” каби китобларига киритилган ҳикоялари фикримизнинг далилидир. Қуйида ёзувчи ҳикояларидаги реал тасвир ифодалари билан танишиб ўтмоқ мақсадга мувофиқдир.

Ш.Холмирзаев ҳикояларида ҳар бир тасвир ишонарли чиқади.

Мана, бир мисол:

“Ҳа? — деди. — Рангингиз учган?”

⁵¹ Қўшжонов М. Сайланма. Т.1. — 358-б.

У кўлтиқ таёғини устун тагига ташлаб, ликонглаб кўрпачага ўтди. Кафтлари қотиб кетган, дағал кўли билан тиззасининг кўзини уқалаб, деворга суянди.

– Нима бўлди? Айтинг.

У калга оёғига кўз ташлаб:

– Мен бир одамни кўрдим, – деди.

– Кимни?

– Райком секретарини”⁵².

“Милтиқ отилди” ҳикоясидан олинган бу парча ниҳоятда ишонарли тасвирланганлиги билан ажралиб туради. Бу ишонарлилик нималарда кўринади?

Биринчидан, ёзувчи содда тилда сўзлайди, у китобий тилдан қочади. Иккинчидан, оқсоқ қаҳрамоннинг ҳолати ишонарли тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам у тиззасининг кўзини уқалагач, биз унинг оқсоқлигига ишонамиз. Учунчидан, қаҳрамон рангининг ўчганлиги, яна унинг оқсоқлиги чуқур психологик ҳолатни туғдирган. Тўртинчидан, сўроққа тутаятган кишининг ташвишланиши тасвир воситасида билдирилган, бирор сўз билан унинг ташвишланиётганлигига ишора қилинмаган.

Шукур Холмирзаев ижоди билан танишиш жараёнида адиб асарлари ҳаётий воқеа-ҳодисалар ва ҳаётий қаҳрамонлар тақдири замирида пайдо бўлганига ишонамиз. Ёзувчи тасвирда даврни ҳам, қаҳрамонни ҳам, муҳитни ҳам аямайди. Тенгдош ижодкор дўстлари каби силлиқ беришдан йироқ.

Унинг қаҳрамонлари тоғли туманларнинг чекка қишлоқларида яшайдиган тоғли халқ вакиллари. Ёзувчи уларни шаҳарлик одамлар билан қиёслайди. Натижада тоғ қишлоқлари ўзига хос самимий, содда, тўпори, кўпол, шаҳарликларни эса ўта маданиятли, киборли, табиатдан йироқ ҳиссиз кимсалар сифатида тасвирлайди. Бу ёзувчининг илк ҳикояларидан то бугунги ижодигача кузатилади. Улар дунё билимларидан беҳабар бўлса-да, миллий қадриятларни, миллий тарихимизни, яшаб турган ерларининг ўтмишини яхши биладиган шахслар.

Адиб қаҳрамонларига ўзининг юрагидаги ҳислатларни, эътиқодларни маҳорат билан сингдиради. Ш. Холмирзаев асар-

⁵² Холмирзаев Ш. Олис юлдузлар остида. – 10-б.

ларида турғунлик йилларига хос иллатлар ҳам шафқатсиз фош этилган.

Ёзувчининг “Яшил Нива”, “Хумор” каби ҳикоялари мисолида фикримизни ойдинлаштиришга ҳаракат қилайлик.

Юқорида тилга олинган ҳикоялар кичик ҳажмли асарлар бўлиб, уларда ғоят муҳим ижтимоий иллат, зулм ва зўравонликнинг аянчли кўринишлари тасвир этилади. Уларда тасвирланган воқеалар, сиртдан қараганда, анча оддий бўлиб, бевосита қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади.

Ёзувчи “Яшил Нива” ҳикоясини шундай бошлайди: “Аввало, шуни айтишим керакки, биз томоннинг одамлари анча серандиша келади. Бунинг тарихий илдизлари бор”. Ҳа, адиб гапни ўзбек халқининг тарихидан ва тарихда ўтган мард, жасур, ҳалол, виждонли, ор-номусли жафокаш халқига бўлган ишорадан бошлайди. Бу билан асар қаҳрамонларининг авлодлари, уларнинг урф-одат ва қадриятларига ишора қилиб, ўзи яратган давр қаҳрамонларининг ҳар иккаласи устидан усталик билан кулади. Ва улардан шу давр кишиси сифатида нафратланади.

Асар қаҳрамонининг бошдан кечирганлари ёзувчи тилидан ҳикоя қилинади. Биз Ш. Холмирзаевнинг бу шаклий услубини кўпгина ҳикояларида кўрамиз. Қаҳрамон ўз бошидан ўтган воқеани сўзлаб беради. Асар кичик ҳажмли бўлса-да, ғоят муҳим ижтимоий масалалар давр иллатлари, зулум ва зўравонликнинг фожиалари, оқибатлари хусусида баҳс юритади. Бу фожиалар шўро даври яратган ва шундай кимсаларга имкон берган сиёсатнинг иллатларидирки, қаҳрамон бу ҳақда шундай дейди: “Кейин, э, аттанг, шу фазилатимиз эскирмадимкан, сал бепардароқ бўлсак бўлмасмикан деб ўйлаб қоласан”.

Дарҳақиқат, Ш.Холмирзаев турғунлик йилларининг баъзи бир қарашлари ҳаётни идрок этиш, инсон ва табиатга нисбатан бўлган хиёнат ва қўполликни очиқ айтадиган давр келганлигини ўқувчига уқтиради. Бунинг ўзи яратган қаҳрамонларнинг руҳий олами, хатти-ҳаракати билан янада ойдinроқ очиқ беришнинг янги-янги йўллари топишга эришади. Қолаверса, ёзувчи оддий одамлар тилидан жамият, ижтимоий ҳаёт ҳақида фикр-мулоҳаза юритиб, уларнинг фаолиятини реал тасвирлаш орқали давр руҳини шафқатсиз очиқ ташлайди.

Асар қаҳрамони тилидан айтиладиган сўзлар айнан ҳаётий ҳақиқат, бўлган воқеа эканлигига биз асарни ўқиш жараёнида иқрор бўламиз. Адиб оддий қаҳрамонни турли ҳолатга солиб, унинг характерини китобхон кўз ўнгига гавдалантиради. Китобхон қаҳрамоннинг мана шу вазиятлар кечаётган жараёнида қандай позицияда турганлигини кўриб, унинг қандай қилиб шу вазиятдан чиқиб кетишини ва бадиий ечимнинг Ш. Холмирзаевга хос усулини кўриб ҳайратланади. Бу ёзувчининг қаҳрамонга нисбатан шафқатсиз эканлигини ҳаётни ва қаҳрамонларни реал тасвирлаб берганлигини кўрсатади. У ўқувчининг қаҳрамонга муносабатини вазиятга қараб ўзгартира олади. Унда бир томондан ачиниш ҳисси пайдо бўлса, иккинчи томондан унга нисбатан ўзи билмаган ҳолда, вазиятни тушуниб турса-да, нафрат ҳиссини туғдиради. Шубҳасиз, ўқувчи кўнглида бундай мураккаб жараёнларнинг кечиши ҳам ёзувчининг ўзига хос бадиий маҳоратининг бир қиррасидир.

“Яшил Нива” ҳикоясида турмушда салбий оқибатларнинг туғилишига сабаб бўлаётган иллатлардан бири – раҳбар шахсларга ҳаддан ортиқ эгилишининг фажиалари ҳақида баҳс юритилади. Ҳикояда тасвирланган воқеа сиртдан қараганда анча оддий. Асар қаҳрамони оиласи билан ўз шахсий машинасида туғилган қишлоғига кетаётганида машҳур «диктатор» директорлик қилаётган совхоз ҳудудидан ўтиш керак. Ёзувчи ўша «диктатор» – директорга дуч келиб қолишдан ҳадиксираган қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тасвирлаш билан ҳикояни бошлайди.

Хўш, «диктатор» қандай одамки, ҳикоя қаҳрамони ундан шунчалик кўрқса?! Ёзувчи бу саволга жавоб бериб ёзади: “У ким райком секретарини алмаштириб юрганлардан. Ўзингиз билган ўшанақа одамни тасаввур қилаверинг. Уларнинг бари бир-бирига ўхшаш. Амаллаб мансабга чиқиб олган. Кейин давлат планларини припис-мирипис билан ошириб, герой бўлган. Кейин юқори маҳкамалардан «ока» топган, хуллас, ўзларига хон, ўзларига бек бўлган кишилар. Аммо юраклари қора, одамларни оёқ учида кўрсатади”.

Ёзувчи «диктатор» ҳақидаги ўз ниятини ана шу тасвир орқали очишга эришган. Бизга маълумки, бундай кишилар ас-

лида савхоз директорлиги ёки колхоз раислиги, яна аллақандай лавозимлар учун юрт бойлигини марказга юбориб турган кимсалар. Халқ соғлигини, табиат кўркамлигини ва бойлигини ўйламай ҳар қандай жирканч ишларга ҳам қўл уришдан тап тортмайдиган марказнинг арзандалари. Ўшалар ўзбекнинг асл фарзандларини бадном қилиш эвазига шўро даврининг фидойилари номини олишган. Булар миллат танасига зулукдек ёпишган хоинлар ва ватанфуришлардир. Ёзувчи ўз ҳикоясида ана шундай кимсаларнинг типик вакили образини яратади.

Тўғри, бу тавсифнома бадий бўёқлардан холи. Чунки, образ моҳиятини очишда ёзувчи бадий тасвир воситаларидан кам фойдаланган. Аммо у мазкур тавсифнома билан воқеанинг қачон кечганлиги ҳақида маълумот бериб, китобхон эътиборини «диктатор»нинг пайдо бўлиш тарихиги қаратади.

Ҳикоя қаҳрамони ўша давлат ҳўжалиги ҳудудидан ўтаётиб, “диктатор”га тегишли “Яшил Нива” ортидан юришга мажбур бўлади ва унинг имиллаб юришига базўр тоқат қилиб, ўз йўлида давом этади. “Яшил Нива” ёнлама йўллардан бирига бурилгач, унинг таъқибидан кутилади. Қизиги шундаки, аслида у таъқиб қилмайди, аксинча олдинда кетади. Бироқ орқадан келаётган қаҳрамонга у олдиндан туриб таъқиб этаётгандек туюлади. Қаҳрамоннинг бу ҳадиғи бежиз эмаслиги ўқувчига ҳам аён бўлади. “Яшил Нива”ни айланиб ўтмай кетидан аста-секин кетаверади. Тўхтаса-тўхтайди, юрса-юради. У бошқа йўлга бурилиб кетгач, кўп ўтмай ДАН ходими уни тўхтатади, аммо “Хўжайин сени ақлли йигит экан, — дедилар. — Кетавер”, деб кўйиб юборади. Бу ҳол, албатта, таъқибнинг исботидир.

Иккинчидан, ҳикояда қаҳрамоннинг руҳий ҳолати орқали инсон ҳақ-ҳуқуқининг топталиши ҳам ишонарли тасвирланган. Масалан, “диктатор”нинг қишлоғидан ёки қариндошларидан бири ўқишга кирса, ўша институт ректори унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилади. Чунки диктаторлардан у ҳам кўрқади. Ёки асар қаҳрамони шошиб турибди, дарс “сирив” бўлаяпти, оиласи, фарзандлари олдида хижолатли ҳолатда. Лекин у ҳам диктатордан кўрқади. Яна бир тасвир, ДАН ходими ўз бурчидан кўра, диктатор сўзини унга айтиб кўйишни шараф деб билади.

У ҳам диктатордан кўркади, чунки диктатор раҳбарлик қиладиган ҳудудда хизмат қилади. Адиб бундай кичик-кичик деталларда диктаторлар яшайдиган жамиятнинг иллатларини шафқатсиз фош этади.

Учинчидан, ёзувчи диктаторлар даври ўтиб кетганлигини ўқувчига маълум қилади. Ва яшил Нивалар таъқибидан ҳали-хануз қутула олмай, ҳадиксираб яшайдиган кимсаларни хушёрликка чақиради. Юртимиз мустақил бўлиб, киши ўз ҳақ-хуқукини англаш, эркин фикрлаш, эркин яшаш аллақачон бошланганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, диктаторлар даврининг куткусидан қутулолмаганлар устидан ёзувчи усталик билан кулади.

Тўртинчидан, ҳикоя қаҳрамонининг асл фожиаси, ўзликни йўқотиш, мансаб олдида ҳатто оддий инсоний сифатларини ҳам бой беришдадир. Бундай одамларда на қиёфа, на қалб бўлади. Ҳикояда ана шундай “Яшил Нива”ларнинг таъқибидан кўркиш, охир-оқибатда эса оддий инсоний ҳақ-хуқуқларининг поймол бўлишига имконият яратиб бериш ҳолатлари рўй-рост очиб берилган.

Қаҳрамон ДАН ходимидан диктаторнинг партиядан ўчирилгани ва ишдан кетганлигини эшитади. Ўша куни ўзининг қилган қилигидан пушаймон бўлади. Бунини ёзувчи мана бундай тасвирлаган:

“Мен машинани миниб жўнадим. Йўлда келаяпман. Куламан денг. “Ўл дейман ўзимга. — Шундай бўлар экан-ку? Нега ўша куни мунча кўркдинг? Хотининг, болаларнинг олдида шарманда бўлдинг? Қанча асабинг кетди? Вангиллатиб ўтиб кетмайсанми, номард! — дейман”.

Адиб асарни мана шу ерда тугаллаганда биз қаҳрамонни тусунган бўлардик. Лекин ёзувчи унинг қалб дунёсига чуқурроқ кириб боради. Уни шафқатсиз фош этади. Қаҳрамонни ўз қилмишига яна бир бор иқроқ қилиш учун “ўзимни сўкиб, номарддан-номардга солиб, табиий равишда энди ўзини мард чоғлаб кетаётсам, ишонасизми, кафедан ўтган жойдаги бурилишда, битта яшил Нива ғув тушди-да. Шундай тормоз берибманки, бошим лобовойга урилди. Хаёл кетган экан-да” деб ўзининг кўрқоқлигини бўйнига олади. Асар охирида эса бу тасвирни янада кўчайтириб беради:

“Лекин бир нарсани яширмай айтаман, ҳали-ҳамон шаҳар кўчаларидами, овлоқ жойлардами — яшил “Нива”ни кўрсам, юрагим орқамга тортиб кетади. Нега бундай? Ақлим етмайди. Балки буям ўйлаб кўрадиган ҳолдир. Тўғрими?”

Ёзувчи мана шу фикр билан асарни якунлайди. Ўқувчини ўйлаб кўришга ундайди. Чунки бу иллат ҳар қандай жамиятда ҳам учраши мумкин бўлган ҳолат эканлигидан кишиларни огоҳлантиради. Ана шундай амалдорлар атрофида эса ҳикоя қаҳрамонларидек кимсалар мавжудлигига ишора ҳам қилади.

Мана бу эса фожа. Ўзликни йўқотиш, мансабга бор-йўғини алмаштириш фалсафаси. Бундай одамларга Ватан ҳам бир буюмдек гап, уни сотиш мумкин, фақат тинчлиги бузилмаса бас. Шубҳасиз, бу воқеа биргина туман. вилоят микёсидаги ҳодиса эмас. Унинг ҳудудлари анча кенг. Асарни ўқиш жараёнида адабнинг қочириғини англаган ҳар бир ўқувчи бунга амин бўлади.

Ҳикоя сюжетига асос бўлган ҳаётий воқеа ғоят типик, қаҳрамон руҳияти, хатти-ҳаракати ҳам ҳикояда тасвирланган ҳаёт тақозоси туфайли юзага келган.

Ёзувчи шафқатсиз фош этаётган ижтимоий иллат ҳам халқ турмушида кенг илдиз отган номукамалликдир. “Яшил Нива” таъқиби қаҳрамон руҳиятига қўрқинчли кўланка ташлаб турган ҳадик бўлиб, асарда рамз даражасига кўтарилган. Чунки, ёзувчи мана шу “Яшил Нива”лар таъқибдан огоҳ бўлишга чақиради, асар охирида “Дадил бўл-э! Одамсан-ку? Ота-бобонгни эсла” деб яна ўтмишни эслатапти. Бу билан биз ор-номусли, жасур Алпомишлар, ватанпарвар Тўмарис-у, Широқлар авлоди эканлигимизга ишора қилапти. У қаҳрамоннигина эмас, балки ўқувчини ҳам мардликка, “Яшил Нивалар” таъқибидан ҳадиксирамасликка, ҳаётда тўғри ва дадил яшашга чорлаяпти.

Ёзувчининг эссе характеридаги ҳикояларига назар ташлаганимизда бу ҳикояларнинг қаҳрамонларидан бири, яъни ҳикоя қилувчи қаҳрамон ёзувчининг ўзи эканлиги маълум бўлади. Ш. Холмирзаев уларда қаҳрамонлар образини ҳеч бир муболагасиз, бадий буёқларсиз, яратади. Адиб билан бўлган учрашувлардан бирида “Нега кейинги йилларда кўпинча эссе ёзаяпсиз” деган савол бердик. Бунга у “Мен ўзим бу дунёни англашим лозим эди. Аввало ўзим ҳазм қилай, ўзим билай бу дунё-

нинг нимадан иборатлигини. Бу мустақиллик деган сирли, сеҳрли гапнинг маъносига ўзим етай деб, ўзим билганим, ўзим излаганим қадар тўхтовсиз ёзаяпман. Мен фақат ўзимни-ўзим топишим, ўзлимни англашим учун бу туркум асосларни ёздим”, дейди.

Дарҳақиқат кейинги йилларда адибнинг тинимсиз эссе ёзишда мухлисларда ижодий базанинг сусайиши деган фикрлар туғилиши табиий ҳол эди. Лекин бу ҳол ҳам аслида ижодкорнинг ютуқларидан бири ҳисобланади. Унинг яқинда матбуотда чоп этилган “Одил ака ҳақида ўйласам”, “Ватанига сигмаган инсон”, “Ўлдирса мард ўлдирсин”, “Бинафша ҳидланг, амаки!”, “Наврўз, наврўз” ҳикоялари ана шундай реал ҳаётий воқеалар асосида дунёга келган. Бу ҳикояларни ёзувчи ўзи гувоҳ бўлган воқеалардан таъсирланиб ёзган. Агар биз “Ватанига сигмаган инсон” ҳикоясининг муаллифи Ш.Холмирзаев эканлигини бекитиб ўқисак, уни бирор рус ёзувчиси ёзган деб ўйлашимиз мумкин. Бу ҳикояда Лев Толстой ҳаётининг сўнгги кунлари тасвирланган. Ёзувчи камтарин, самимий ва меҳрибон, қолаверса, оддий деҳқон фарзанди бўлмиш Лев Толстойни тасвирлар экан, ўқувчида беихтиёр меҳр ўйғонади. Адиб Толстойнинг ўзи яшаган даврдаги сиёсий тузумга муносабатини тасвирлаш билан Толстой шахсини яқин масофадан туриб кўрсатишга эришади. Ҳатто улуғ рус ёзувчиси бошдан кечирган ижодий жараён кийинчиликларига ўзи гувоҳ бўлгандек туюлади.

Хуллас, Ш.Холмирзаев қаҳрамонларини, унинг ўзи айтганидек, бир тарафлама тасвирламайди. Ҳар қандай шахсда салбий хислатлар ҳам, ижобий фазилатлар ҳам мавжуд бўлгани учун у ўз қаҳрамонларида инсон табиатининг бу ҳар иккала кутбини яхлит ҳолда кўришни истади. Шу сабабли ҳам унинг ҳикоялари ўзида катта ғоявий юкни кўтаради.

Ёзувчининг бадий маҳорати ҳикояларнинг композицион қурилишига ҳам ўз ижобий таъсирини ўтказган. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг ихчам, аини пайтда композицион пухта ва пишиқ қурилганлигига асосий сабаб адибнинг асар устида қайта-қайта ишлашидир.

Профессор Н. Худойбергенов ёзганидек, “Ягона адабиёт услублар жиҳатидан ранг-баранг бўлади, ҳар хил йўналишдаги

талантларга кенг йўл очиб беради”.⁵³ Бу ўринда муайян новатор ижодкорнинг янги услубий йўналишларда ижод қилиши маъқулланмоқда. Ш.Холмирзаев ўзига хос услубга эга ижодкор сифатида соцреализм қобиқларини қайсидир маънода четлаб ўта олди.

Профессор У. Норматов ёзувчининг “Ҳаёт абадий” китоби-га ёзган тақризида: “Китобни варақлаганда, бу хил (ишонарли) лавҳаларга кўп марта дуч келасиз, фақат Бойсунтоғдагина бўлиши мумкин бўлган ёмғир шивалаганда, қовжироқ ўт-ўланлардан, дарахтлардан анқиган тахир ёзги ҳидни... ва ҳоказоларни мароқ билан кузатасиз. Ёзувчи сизни неча бор ўша тоғ кишиларининг хонадонига олиб киради, уй-рўзғор тартиблари, қилиқ-одатлари билан таништиради”, – дейди ⁵⁴. Демак, ёзувчининг реалистик тасвир услубида маҳаллий колорит тасвири устуворлик қилади. Бу ҳолни эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Профессор С. Мамажонов: “Ижодкорнинг образлар системи, тасвирий воситаларини унинг ўзига хос услубидан мутлақо ажратиб, таҳлил қилиб бўлмайди”, – дейди.⁵⁵ Ижодкорнинг бадиий оламини унинг ўзига хос услубига асосланган ҳолда тадқиқ этиш лозим бўлади. Шукур Холмирзаевнинг ўз индивидуал услуби бор. У реализм ва романтизм уйғунликлари воситасида тасвир ярата олувчи маҳорат эгаси. Шу сабабли ҳам ёзувчи ҳикояларининг композицион қурилиши меъёр ва мувофиқлик даражасидадир.

Иззат Султоннинг ёзишича, “туғунда майдонга келиб, сюжетда ўз ривожини топган конфликтнинг ҳал этилиши, характерлар курашининг якунланиши ечим”дир.⁵⁶ Адибнинг “Нотаниш одам” ҳикояси қуйидаги ечим билан ниҳоясига етади:

“Мен ўзим билмайман, нима учундир юмшаб қолдим. Нотаниш одам белбоғини ечиб ўртага ёйди. Эшакдаги хуржундан битта ёғлик патир билан бешта қўй қуртини олиб, белбоққа қўйди:

⁵³ Қаранг: Худойберганов Н. Расулов Н. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. – 35-б.

⁵⁴ Норматов У. Насримиз анъаналари. – 200 –б.

⁵⁵ Мамажонов С. Услуб жилолари. 1992.- 219.

⁵⁶ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – 178-б.

- Дастурхонга қаранг.
- Раҳмат, қорним тўқ.
- Раҳматни егандан сўнг айтасиз.

Мен битта куртни олиб шимий бошладим. Иккаламиз ҳам жим, ташқарида шувиллаб ёғаетган ёмғирга қараб ўтирибмиз”⁵⁷

Асар кульминациясида ўқувчи учун сир бўлиб қолган ҳол шундан иборатки, биринчидан, у нотаниш одам билан йўловчи ўртасидаги суҳбатдан қандайдир келишмовчиликни кутади. Бизга сир бўлган нарса содда, шу билан бирга, қўпол нота-ниш одамнинг овчилар учун “ёзилмаган қонунлар”и борлиги-ни эслатишидир. Иккинчидан, ёзувчи нотаниш одамнинг мил-лий қадриятларни яхши билганини кўрсатади. Учинчидан эса, адиб Сурхон воҳасидаги мард, танти, қўпол, дангал одамлар-нинг типик вакили — нотаниш одамга нисбатан йўловчининг меҳрини усталик билан тасвирлайди. Хуллас, ҳикоя ечимида қаҳрамонларнинг самимий ва пок қалбли кишилар эканлиги ан-глашилади. Ёзувчи ўзига хос бадиий маҳорат билан ўқувчини шунга ишонтира олади.

“Нотаниш одам” ҳикояси бор-йўғи икки ярим саҳифалик ихчам асар. Ҳатто биз қаҳрамонларнинг исмини ҳам билиб улгурмаймиз. Бироқ ҳикоя сўнгида қуйидаги хулосаларга ке-ламиз.

Асар реал воқеани реал шароитда тасвирлаш усули асосига қурилган. Ундаги ҳар бир тасвир воситаси ишонарли бўлиб, ки-чик тафсилгача мақсадни очишга хизмат қилган. Ёзувчи асар-нинг ихчам бадиий шаклда бўлиши барча композицион тала-бларнинг бажарилишига монелик қилмаслигига эриша олган. Асарда тасвирланган ҳар иккала персонажнинг ҳам ўзига хос характери очиб берилган бўлиб, ўзига хос бадиий тип даража-сида ишланган бу персонажлар ўз индивидуал хусусиятларига ҳам эга. Ҳикоянинг гоёвий ва умуминсоний моҳияти ижтимоий қарашларни тараннум этади.

Демак, Шукур Холмирзаевнинг реалистик услубида муай-ян воқеадан керакли хулосалар чиқариш тамойили устуворлик қилади. Унинг услубида Ғарб адабиёти ва санъати, хусусан ита-льян киносига “шафқатсиз реализм”нинг ижобий таъсирини

⁵⁷ Холмирзаев Ш. Йўллар, йўлдошлар. — 6–6.

кўрамиз. Унинг реализми дабдабазлик ва ҳавойиликдан холи, аксинча, унда бадиийлик жилоси кучли.

XX аср ўзбек насри реализмга таянган ҳолда ривожланиши билан аввалги насримиздан тубдан фарқ қилади. Ш.Холмирзаев 60-йиллар бошида адабиётга кириб келганида, адабиётимиздаги реализм том маънодаги теранлик касб этиб улгурган эди. Аниқроқ қилиб айтганда, шўро даври мафкурасига бўйсунган адабиётнинг ҳаётий воқеликни реал акс эттириш имкониётлари чекланган эди. Айрим ёзувчилар, масалан, Абдулла Қаҳҳор кўпгина адиблардан фарқли ўлароқ, мафкурага хизмат қилувчи образларни адабиётга олиб кирмади. У тарихий воқеликни, кадриятларимизни, миллий анъаналаримизни реал тасвирлашга ҳаракат қилди ва ўзбек ҳикоячилиги ривожига катта ҳисса қўшди. Ўзбек ҳикоянавислигида реалистик тамойилларнинг барқарорлик касб этишида Абдулла Қаҳҳордан кейин Ш.Холмирзаев муҳим роль ўйнади. Унинг тенгдошлари Ў. Ҳошимов, Ў.Умарбеков ва У Назаров ҳам ўз индивидуал услубларига эга. Бироқ Ш.Холмирзаевнинг реалистик услуби айрича хусусиятларга эгаллиги билан улардан фаркланади. Айни пайтда бир ёзувчи ижодида бирор ижодий методнинг ҳукмронлиги ўша ёзувчи ижодида бошқа ижодий методларнинг элементлари мавжудлигини рад этмайди. Шу маънода Ш.Холмирзаев ҳикояларида романтизмнинг ҳам ўзига хос элемент ва кўринишлари мавжуд. Бу ҳодиса кўпроқ ёзувчи ижодида табиат тасвири билан боғлиқ ҳолда кечади.

Ёзувчининг 1972 йили ёзилган “Тикан орасидаги одам” ҳикоясидан бир парча:

“Буғдойпояда сариқ тиканлар мўл, улар очилиб турган аллақандай гулларга ўхшайди. Зарғалдоқлар “куку-ку” деб тикан шохларига бемалол қўнади, совуқда жунжикгандек хурпайиб олади. Эҳтимол, тиканлар орасида инлари бордир, хас-чўпдан ясалган. Ҳозир куз бошланиб қолган”.⁵⁸

Тасвир романтик ҳис-туйғулар, бўёқлар воситасида чизилган. Бироқ биз бу тасвир замирида ёзувчи нияти яширинганини сезамиз. “Буғдойпояда сариқ тиканларнинг мўллиги” ҳикояда конфликтнинг шиддатли тус олажагидан далолат беради.

⁵⁸ Холмирзаев Ш. Бодом қишда гуллади. — 125—6.

Демак, Ш.Холмирзаевдаги романтик тасвир инсонни гўзаллик оламига етаклаш учун хизмат қилади. Бу ҳол ҳикоя композицион қурилишининг ранг-баранг бўлишида қўл келади.

“Шафқатсиз реализм” XX асрнинг 70-йиллари охири, 80-йиллар бошлари ўзбек адабиётшунослигида субъектив талқин қилинди. Унга кўра, соцреализм ижодкордан кескин даражадаги реалистик тасвирни (аслида бу соцреализмни кўкларга кўтаришдир) талаб қилган. Натижада бадий адабиётда “силлиқ конфликтлар”га асосланган асар дунёга келди. Ш.Холмирзаевнинг “Бодом қишда гуллади” китобида “силлиқ конфликтлар” асосида қўрилган қатор ҳикояларга дуч келамиз.

Шундай қилиб, реалистик услубга содиқлик Шукур Холмирзаев ҳикояларининг композицион жиҳатдан пишиқ ва пухта бўлишини таъминлаган. Айни пайтда, унинг ҳикояларидаги романтик бўёқлар билан чизилган лавҳалар ҳам асарларининг бадий “шираси”ни оширишга хизмат қилган. Бу ҳолни эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Зеро, бир ижодий методнинг ҳукумронлиги ўрнини адабий ижодда бошқа ижодий методнинг эгаллаши адабиётга фақат фойда келтиради, деб ўйлаш ҳам нотўғридир.

СЎЗНИНГ БАДИЙ ТАСВИРДАГИ ЎРНИ

Маълумки, ҳар бир халқнинг, ҳар бир миллатнинг ўз миллий маданияти ва миллий тили мавжуд. Унинг ривожланиши ва шаклланишида адабиётнинг роли каттадир. Бадий адабиётда қаҳрамонлар ҳаётини тасвирлаш, уй-кечинмалари, орзу-интилишларини очишда тилнинг аҳамияти жуда муҳим. Ўзбек адабиётида ҳар бир истеъдодли ёзувчининг сўздан фойдаланиш маҳорати ва услуби ўзига хосдир.

Шукур Холмирзаев ижодининг ўзига хослиги унинг асарлари тилида яққол кўзга ташланади. Бадий асарда ёзувчининг тилдан фойдаланишдаги ўзига хос поэтик маҳоратини аниқлаш учун аввало унинг тилга бўлган муносабатини кузатиш лозим. Адиб бу хусусида шундай деган эди. “Биз битта адабий тилни қабул қилганмиз. Ҳақиқий адабий тил – бу Андижон тили. Чўлпоннинг тили. Мен ўзим ёзганимда ҳамма вақт

автор тилида, соф андижонча ёзишга ҳаракат қиламан. Аммо қаҳрамонларим ўз-ўзича. Лекин адабий тилга ҳар нарсани тикиштиришни ёқтирмаганимдек, бадиий асар тилини ҳам бузишни хоҳламайман”.

Ёзувчи Шукур Холмирзаев ўз ҳикояларида бадиий тасвирнинг юксак намуналарини яратган. Бунинг учун у сўз маърифатидан ва сўзнинг имкониятларидан кенг фойдаланган. Бу ўринда ёзувчининг сўздан фойдаланиш маҳоратини унинг биргина йирик асари, нисбатан янги “Озодлик” ҳикояси мисолида ўрганамиз. Адиб контекстда сўзнинг турли иборавий шакллари-дан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Куйидаги парчага диққат қилайлик:

“Мансур каравот қошига суяниб:

– Ҳе, булбулидан. Ухланг, отам, ухланг, – дея бирпас тиржайиб турди-да, ёнверини босиб қўйиб, кафтларини бир-бирига ишқади. – Яхши. Яхши бўлди.

Элнинг олдидан ўтди ҳисоб, яъни юзи ёруғ бўлади-да. Ўзиям эзилиб юрарди. Айниқса, тўй-ҳашамга борган, зиёфатларга тушиб қолган чоғда: ахир ўн йил ётиб келди. Тўртта кишини чақириб дастурхон ёзолмади. “Эй мусулмонлар, умрдан берган экан, насиба узилмаган экан. Мана сафларингга қўшилдик, деб”.

Бу парчада дарҳол кўзга ташланадиган нарса бадиий тилнинг уч шаклда намоён бўлишидир: а) муаллифнинг нутқи халқ сўзлашувида битилган; б) монолог гоҳ ёзувчи, гоҳ персонаж тилидан берилган; в) персонаж (Мансур) нутқи ўзига хос семантик бўёқлар билан ифодаланган.

Бу ўринда ёзувчининг маҳорати шундаки, у бадиий тилнинг уч шаклидан фойдаланиб, ўқувчини ўзига эргаштира олади. Бундан ташқари ёзувчи адабий тил меъёрларига риоя қилгани ҳолда шева ва маҳаллий диалектдан унумли фойдаланган. Масалан куйидаги шевага хос сўзлар ёзувчи томонидан маҳорат билан қўлланилган: “булбулидан”, “ён-вери”, “буям”, “кулба”, “эпақа”, “қумтош”, “васса”, “асқатиб” ва ҳоказо. Кузатишларга қараганда, агар ёзувчи ўзидаги сўз бойликларини адабий тил меъёрларидан “чекиниб” бўлса-да, бадиий тасвирга жалб этса, шу адабий тил лексик – семантик жиҳатдан бойиб кетиши мум-

кин. Шу маънода Шукур Холмирзаевнинг маҳаллий шева ва диалектлардан унумли фойдаланиши лисоний нуқтаи назардан ҳам ижобий ҳодисадир.

Бундан ташқари, Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарига ёзган сўзбошисида бадий тасвирда сўзнинг тутган ўрни ҳақида уч маъно даражаси тўғрисида ахборот беради. Улар: “аъло сўз” валийлар, расуллар ва авлиёларнинг сўзларидан иборат; “авсат сўз” – “жамоати балоғат шиор”, яъни донишманд ва ижодкорлар сўзи; “адно сўз” – авом, яъни халқ сўзлайдиган сўзidir.

Демак. Алишер Навоийнинг фикрича, сўз санъатида уч хил даража мавжуд: олий (“аъло”), ўрта (“авсат”), ва қуйи (“адно”).⁵⁹ Ижодкор сўзи сўз санъати воситасида тарбия билан шуғулланади. Шу маънода юқоридаги парчада сўз маънолари олаmidан фойдаланиб, воқелик тасвирига чизгилар битган ёзувчи ўқувчини ўйлашга ва фикр юритишга ундайди. Бу энг муҳим услубий жиҳатлардан биридир.

Адабиётларда ижодкорнинг сўздан фойдаланиш маҳоратини кўрсатувчи муайян бадий мезонлар мавжуд. Ана шу меъёрлар асосида Шукур Холмирзаевнинг сўздан фойдаланиш маҳоратига эътибор қаратилганда қуйидагиларни эътироф этиш керак бўлади.

Фикрни қисқа ва ёрқин ифода эта билиш маҳорати, яъни лаконизм адиб ҳикояларида кенг қўлланилган. Масалан, “Каклик у ёққа қочади – бу ёққа қочади қанотини судраб, унинг устига сермалган ва отилган какликлар эса қорга санчилади, нарига учиб кетади”. Аввало, бу гапдан бир сўз олинса, маъно бузилади. Қолаверса, биз бу тасвирда каклик овини яққол кўз олдимизга келтирамиз ва какликка нисбатан китобхонда муносабат пайдо бўлади. Шу билан бирга, ёзувчи тасвирда жонли тилга хос услубдан кенг фойдаланган. Ёзувчи ижодида лаконизм ана шундай бадий функцияни ўз зиммасига олган.

Маълумки, бадий асарда тасвир яратишда муболаға санъатидан ҳам самарали фойдаланилади. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг қаҳрамонлари ўзбекона жайдари кишилар сифатида муболаға билан тасвирланади. Лекин биз ҳаётда шундай одамлар борлигига ишонамиз.

⁵⁹ Алишер Навоий. Муқаддима // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №1. – 72 – 83-б.

Масалан, “Муסיқа муаллими бўлса кушни шартта кўтариб олдида, бошини бураб тортди – бош узилмади. Кейин бирдан тиши билан ғажиб, кекирдагини узди ва ниҳоят калласини ажратиб, отиб юборди. Чўлтоқ бўйиндан қон оқар, аммо ҳамон жони бор экан, оёғи типирчилар соғ қаноти қорнига урилари.

Ҳе, йиртқич экансизлар-е, – деди Мансур бу манзарани қарахт бир ҳолда кузатиб тураркан синиқ жилмайиб. – Қойил бўлдим сизларга”. Ёзувчи қаҳрамонлар характери уларнинг хатти-ҳаракатлари орқали очмоқда. Биз адибнинг бу ҳикоясида куйидаги муболағали сўз ва ибораларни ҳам учратамиз: “тиши билан кекирдагини узди”, “қумтошлардан ғишт ўрнида ишлатиб”, “йиртқич”, “Тавба, юзига тупирсанг-у “раҳмат” деса ва ҳоказо. Ёзувчи ўз ижодида муболағадан кўпроқ қаҳрамонлар характери очишда унумли фойдаланади.

Бадиий адабиёт адабий тилни лексик жиҳатдан бойитувчи асосий манбадир. Шу маънода Шукур Холмирзаев ўз ҳикоялари орқали адабий тилимиз хазинасига Сурхон шевасида ишлатилувчи сўзларни олиб кирган. “Озодлик” ҳикоясида “исипак” (ипак), “жув қилди” (киноя қилди), “диқитиб” (ишора қилиб), “хув” (ўша) каби шевага хос сўзларни кўп қўллаган. Тадқиқотчилар ёзувчи ижодидаги бу ҳодисани ўз вақтида тўғри таъкидлаб ўтишган. Чиндан ҳам Шукур Холмирзаев ҳикояларидаги фразеологизмлар ва шевага хос сўзлар асар тилининг лексик жиҳатдан бой бўлишига етарли даражада таъсир кўрсатган. Адиб асарларида бирорта сўз зўраки ёки ўринсиз қўлланмаган.

Ҳар бир халқ тилига хос барқарор сўз бирикмалари фразеологизмлардир. Тилнинг бу имкониятларидан ҳам Ш.Холмирзаев унумли фойдаланган. Унинг ҳикояларида “отнинг ўлими – итнинг байрами”, “ўлжа бўтам” (суйиш), “манқара” (эҳтиёт бўл), “кўзим қиймади” (қизганиш), “кўзи учди” (шубҳаланди), анграйиб, оғзига пашша киритди” (имконини бой берди), “катта оғиз” (гапга уддабуррон, манмансираб сўзлаш) ва ҳоказолар учрайди. Ёзувчи ижоди, хусусан ҳикоялари фразеологизм нуқтаи назаридан тадқиқ этилса ҳам етарли манба беришига ишонамиз.

Бадиий адабиётда жонлантириш натижасида бадиий асар тили образлилик ва ёрқинлик касб этади. Шукур Холмирзаев

ҳикояларида жонлантиришнинг юксак намуналарини учратамиз. Масалан, “Мансурнинг таёғи олачипор илон каби кўпларга ваҳима соларди”.

Адиб ҳикояларида ҳар бир нарса ёки ҳолат ҳақида ўқувчига тасаввур бериш учун ўз тасвир предметининг бирор хусусиятини ажратиб кўрсатиш натижасида сифатлаш ҳосил қилди. Масалан, “Озодлик” ҳикоясида “тоб ташлаган эшик”, “қипқизариб кетган юзи”, “ичи хумдек бўлиб дардга тўлиқ”, “ўзидан иккита келадиган хотини сингари кўплаб сифатлашлар мавжуд. Ёзувчида сифатлаш санъати муболаға билан йўғрилиб келади. “Мансурнинг хотини лорсиллаб семирди”. Адиб ҳикояларида истиора санъати ҳам кўп учрайди, дейлик “йиртқич одам” ва ҳоказо. Ёзувчи ижодида метафора сифатлаш билан уйғун ҳолда келади.

Шукур Холмирзаев ҳикоялари ихчам ва сермаъно бўлишининг сабабларидан бири, унинг истиорадан унумли фойдаланишидир. Унинг истиора санъатидан фойдаланишида Бойсун шевасидаги кишиларнинг сўзлашув услуби асосий манба ҳисобланади. Шу ўринда айтиш ўринлики, маҳаллий колорит Ш.Холмирзаев ижодининг чекланган томони эмас, балки унинг маҳорати ва ўзига ҳослигини белгилловчи мезонлардандир. Умуман бу ҳодиса XX аср ўзбек насрида адабий меъёр сифатида шаклланган.

Ш. Холмирзаев ижодида яққол кўзга ташланадиган ҳолатлардан бири, тиниш белгиларининг тасвир ва ифода воқитасига айланишидир. Ёзувчи асарларининг шаклан ихчам бўлишида ва батафсил тушинтириш ёки изоҳлашга ҳожат бўлмаса-да, мазмун кенглиги сақланиб қолишининг сабаби ҳам ана шунда. Адиб тиниш белгилар орқасида яширган маънолар ўқувчига фикрни англаш учун унчалик қийин бўлмайди. Бу борада ёзувчининг фикри шундай. “Тушуниб-тушунмай бир нарсга ақлим етган эдики, инсоният ҳарфларни, алифбени ихтиро қилган экан, тиниш белгиларини ҳам бежиз ихтиро қилмаган. Умуман тиниш белгиларидан ўзим, кўнглим, матн талаб қилган даражада ўшандай фойдаланаман. Қолаверса, бундан фойдаланиш фикрни кенгроқ етарлироқ қилиб етказиш учун хизмат қилади”.

Ш. Холмирзаев асарларини ўқиш давомида ушбу фикрларнинг нақадар тўғри эканлигига ишонч ҳосил қиламиз:

“–Э, расули барҳақ! Имонимни бер, – деди, – Бировга ёмонлик қилмадим, бировнинг ҳақини емадим... Тоғлик оғайниларни ҳам алдамадим. Кўпнинг дуосини олдим... Ҳа, фарзанд кўрмадим. Сенга бир ёмонлигим ўтгандир-да... ўзингга шукур”. “Қария” ҳикоясидан олинган бу парчада ўқувчи нима ҳақида гап кетаётганлигини ва тиниш белгилари ортига яширинган фикрларни осонгина илғайди. Бундай тасвирлаш услуби ҳам адиб ижодий маҳоратининг ўзига хос жиҳатларидандир.

Биз Шукур Холмирзаев ҳикоялари асосида унинг индивидуал услуби ва бадиий маҳоратини кузатиб, шундай хулосаларга келдик.

Шукур Холмирзаев ҳикояларининг қаҳрамонлари маънавий дунёсининг миллийлиги билан ажралиб туради:

Шукур Холмирзаев қаҳрамонлари тасвирида маҳаллий колорит талқини етакчи аҳамият касб этади; бу колорит айни пайтда миллийлик хусусиятларини ўзида жамловчи феномен даражасига кўтарилади;

Шукур Холмирзаев ҳикояларида бадиий ният ва шакл ўзаро уйғунлик ҳосил қилган ҳодиса сифатида кўзга ташланади;

Бадиий ният бадиий асарнинг майдонга келишида бирламчи аҳамият касб этиб, кўп ҳолларда қаҳрамоннинг руҳий ҳолати тасвири билан боғлиқ ҳолда реаллашади;

Бадиий шакл асарнинг асосий компонентларидан бири бўлиб, у образлар тизими, сюжет, композиция ва бадиий нутқ орқали юзага келади;

Бадиий асарнинг шакл жиҳатдан мукаммал эканлиги унинг китобхон қалбига йўл топиб, ўтказишига сабабчи бўлади;

Шукур Холмирзаев ҳикояларининг композицион жиҳатдан ихчамлигига сабаб бадиий ниятнинг самимий туғилиши ва аниқ бир шаклда ифодаланишидир. У ғоят кузатувчан ва мушоҳадакор ёзувчи. Адибнинг мушоҳадакорлиги ҳикояларининг ҳаётий тафсилларга бой бўлишига имкон туғдиради.

Шукур Холмирзаев ҳикояларида реализм ва романтизмнинг уйғун шакли мавжуд, бу уйғунлик ёзувчининг ҳикоялари композициясига ҳам ўз таъсирини ўтказган;

Шукур Холмирзаев ҳикояларининг композициясида кульминацион ечим ва хулосалар бевосита воқелик тасвири орқали берилиши билан диққатга сазовор;

Ёзувчи асар композициясини ақл иштирокида қурмайди. У аксинча, бадий тасвир жараёнида таркиб топади;

Ёзувчи ижодида италян киносига хос бўлган ва адабиётимизда анча кенг акс этган “шафқатсиз реализм”нинг таъсири мавжуд бўлиб, у Ш.Холмирзаевнинг ўзига хос бадий услуби даражасига кўтарилган;

Шукур Холмирзаев ҳикоялари тилида диалектизм устувор лисоний – эстетик аҳамиятга эгаллиги, унинг халқ тили имкониётларидан кенг истифода этиши билан боғлиқдир.

Ёзувчида сўзни ўринли қўллаш, унинг турфа семантик хусусиятларини ҳис этиш иқтидори кучли;

Ёзувчи сўзбозликка мойил эмас, у бадий тасвирда ҳар бир сўзга катта маъно юклайди, натижада лаконизм ёзувчи асарлари услубини белгиловчи бош омиллардан бирига айланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон. 1995. 276 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон. 1997. 326 б.
3. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 528 б.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. 49 б.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. 173 б.

ИЛМІЙ КИТОБЛАР ВА МАҚОЛАЛАР

6. Абдуғаффоров М. Комил инсон. – Т.: Фан, 1993. 128 б.
7. Адабий тўплам. Камалак. – Т.: Ёш гвардия. 1989. 212 б.
8. Абдусаматов Ҳ. Танқидми тош отиш. – Т.: Фан. 1992. 87 б.
9. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1979. 287 б.
10. Бобоев Т. Замондошимиз адабиётимиз қаҳрамони. – Т.: Фан, 1980. – 47 б.
11. Бобоев Т. Ҳаёт материалидан бадиий образга. Ижобий қаҳрамон проблемасининг баъзи хусусиятлари. – Т.: Фан, 1976. 142 б.
12. Белая Г.А. Закономерности стилевого развития советской прозы. – М., 1977.
13. Болтабоев Х. Наср ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ ва ҳозирги ўзбек насрида услубий изланишлар. – Т.: Фан, 1992. – 105 б.
14. Владимирова Н.В. Ўзбек ҳикояларида ғоя ва образ. – Т.: Фан, 135 б.
15. Ёқубов Х. Ғоявийлик ва маҳорат. – Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти. 1963.
16. История узбекской литературы.- Т.: Фан. 1994. 4, 5 том. 183 б.
17. Каримов Ҳ. Давр ва инсон. – Т.: Фан, 1992. 128 б.
18. Каримов Х. Жанрми ёки услуб. – Т.: Фан. 1991. 56 б.
19. Комолов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т.: Шарқ, 1996.

20. Мамажонов С. Услуг жилолари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1992. 219 б.
21. Мамажонов С. Сайланма. Адабий танқидий мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974.
22. Маҳмудов М. Ҳайрат ва тафаккур. Адабий танқидий мақолалар. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. 192 б.
23. Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. 283 б.
24. Мирзаев И. Адабиёт давр дарди. – Т.: Фан, 1990. 52 б.
25. Мирзаев И. Адабиётда инсон ва табиат бирлиги (бадий ижод ва экология муаммолари). – Т.: Фан, 1994. 64 б.
26. Мирвалиев С. Наср, давр, қаҳрамон. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983. 240 б.
27. Норматов У. Насримиз анъаналари. Адабий танқидий мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978. – 215 б.
28. Норматов У. Насримиз уфқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974.
29. Норматов У. Қалб инқилоби. Мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. – 352 б.
30. Норматов У. Етуклик. Мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. 365 б.
31. Норматов У. Гўзаллик билан учрашув. – Т.: Ёш гвардия. 1976. – 208 б.
32. Норматов У. Ақл ва қалб чироғи: суҳбатлар, мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983. 116 б.
33. Норматов У. Давр туйғуси. – Т.: Ўқитувчи. 1987. 76 б.
34. Носиров У. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. – Т.: Фан, 1981. 198 б.
35. Ниятов Ч. Ҳозирги ўзбек прозасида характер проблемаси. – Т.: Фан, 1984. 128 б.
36. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик, метод, қаҳрамон. – Т.: Фан. 1979. 285 б.
37. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. 136 б.
38. Расулов А. Янги замон янги қаҳрамон Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. – 1978. – 136 б.
- 39.

40. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати. — Т.: Фан, 1995. 122 б.
41. Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. — Т., 1981. 102 б.
42. Соколов А. Теория стиля. — М.: Искусство. 1968.
43. Султонов И. Адабиёт назарияси. — Т.: Ўқитувчи. 1980. 393 б.
44. Султонова М. Абдулла Қаҳҳор услубининг баъзи масалалари. — Т.: Фан. 1967. — 134 б.
45. Султонова М. Ёзувчи услубига доир. — Т.: Фан. — 1973. — 116 б.
46. Сучков Б. Исторические судьбы реализма. — М., 1973. 502 с.
47. Толстой Л.Н. ПСС. т. 30. — М., 1949. 112 б.
48. Тоғаев О. Идрок ва ижод. Адабий танқидий мақолалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. — 416 б.
49. Фёдоров А.Н. Язык и стиль художественной литературы. — М.-Л., 1963.
50. Хатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминлари русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тўлдирилган иккинчи нашри. — Т.: Ўқитувчи, 1983. — 348 б.
51. Худойбердиев Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси: Адабий уйлар. — Т.: Ёш гвардия. 1986. 208 б.
52. Худойберганов Н., Расулов Н. Ўзбек совет танқидчилиги. — Т.: Ўқитувчи. 1990. — 167 б.
53. Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. — Т.: Ўқитувчи. 1995. 270 б.
54. Шермухаммедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. Адабий танқидий мақолалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. — 273 б.
55. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. — 170 б.
56. Қўшжонов М. Сайланма. 2 жилдлик. — Т., 1983. — 137 б.
57. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. — Т.: Ёш гвардия. 1973. 189 б.
58. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. — Т.: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти. 1962. — 200 б.
59. Қўшжонов М. Моҳият ва бадият. — Т.: Адабиёт ва санъат. 1977. 231 б.
60. Қўшжонов М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Адабий мақолалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. — 366 б.
61. Қодирий А. Қодирийнинг бадий дунёси. — Т.: Университет. 1987.

ГАЗЕТА ВА ЖУРНАЛЛАРДАГИ МАҚОЛАЛАР

62. Абдуллаев О. Ҳаёт нафаси; ўзбек совет ҳикоячилигининг долзаб масалалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1983. 27 июль.
63. Болтабаев Ҳ. Ўз сўзини излаб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1982. 20 авг.
64. Дўстмухамедов Х. Уйғониш жозибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996. 16 февр.
65. Каттабеков А. Адабиётнинг бош мавзуси // Шарқ юлдузи. 1987. 11-сон. 179 б.
66. Каримов Х. Ҳақиқийлик – бадийлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1974. 6 дек.
67. Мирвалиев С. 1962 й. Прозасини ўқиб // Ўзбекистон маданияти. 1962. 116 фев.
68. Мирзаев И. Ким бугун халқим дегай? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992. 18 сент.
69. Маҳмудов М. Шаффоф нилуфарнинг сири // Шарқ юлдузи. 1982. – 3 сон. 160 б.
70. Мамажонов С. Ҳаққонийлик ва услуб ранг-баранглиги // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. - №4. - 3 б.
71. Мамажонов С. Сайланма, танқидий мақолалар. 1974.
72. Навоий А. Муқаддима // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. - №1
73. Норматов У. Ш. Холмирзаев билан суҳбат. Услуб бадий шакл муаммолари // Шарқ юлдузи. 1977. – 8-сон. 213 б.
74. Норматов У. Умидбахш тамойиллар // Шарқ юлдузи. – 1993. – 10-12-сон. – 181-189 б.
75. Норматов У. Ҳаёт мураккаблиги ва қаҳрамон характери // Шарқ юлдузи. – 1978. – 4-сон. – 212 б.
76. Олимов М. Туйгулар таҳлили // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1981. 5-сон. 55 б.
77. Отахонов О. Ижоднинг қайноқ қони // Ёшлик. – 1983. – 2-сон. 70-73-бет.
78. Пирматов Қ. Сўнгги йиллар ҳикоячилигида психологик таҳлил // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 1-сон.
79. Содик Санжар. Ҳикоямиз атомдан кучли бўлсин // Шарқ юлдузи. – 1971. – 1-сон.
80. Таваккалова Г. Забондошлар диллашайлик // Ватан. – 1994. – 21-сон. – 4-б.
81. Тошов О. Суҳбат // Саодат. 1993. 2-сон
82. Тоғаев О. Тасвир ва муддас // Шарқ юлдузи. – 1981. – 11-сон. – 118 б.

83. Холмирзаев Ш. Мўъжиза бўлиб қолсин// Шарқ юлдузи. – 1988. – 6-сон. 162 б.
84. Холмирзаев Ш. Тоҳир Юнус билан суҳбати. Инсонни кашф этиш бахти. 1993. 3-сон. 120 б.
85. Ҳамраев Ш. билан Холмирзаев Ш. суҳбат // Ёзувчи газетаси. – 1997. – 15 янв.
86. Ҳамзатов Р. Холис адолатли фикрлар// Совет Ўзбекистони. 1990. 13- июль.
87. Холмирзаев Ш. Етилдикмикан?// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 5 янв.
88. Холмирзаев Ш. Довонлар олдинда// Шарқ юлдузи. – 7-сон. 1977. 218 б.
89. Холмирзаев Ш. Ҳикоя ҳақида // Шарқ юлдузи. 1971. – 1-сон. 220 б.
90. Холмирзаев Ш. Яшасин табиат, яшасин инсон// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1981. – 24 июль.
91. Холмирзаев Ш. Одил ака ҳақида ўйласам// Ёзувчи. 1997. 29-янв.
92. Холмирзаев Ш. Адабиёт, адабиёт, адабиёт. Мақола //Ёзувчи.
93. Холмирзаев Ш. Адабиёт ўладими?// Ёзувчи.
94. Эшонкулов А. Ёшлар прозасига бир назар// Шарқ юлдузи. – 1980. – 11-сон. – 231-б.
95. Гофуров И. Инкилоб ҳамиша ҳаракатда// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1984. – 19-сон.
96. Ҳайрат ва тафаккур: Адабий-танқидий мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. 192 б

БАДИИЙ АДАБИЁТЛАР

97. Азамов Э. Жавоб: Қиссалар ва ҳикоялар. – Т.: Ёш гвардия. 1986. 172 б.
98. Назаров У. Ўзгалар учун. Қиссалар, ҳикоялар, драма. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 223 б.
99. Норқобилов Қ. Дарё ортидаги йиғи. Қисса ва ҳикоялар. – Т.: Шарқ. 1994. 112 б.
100. Холмирзаев Ш. Ҳикоялар. Ҳаёт абадий.– Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974.63 б.
101. Холмирзаев Ш. Олис юлдуз остида. Ҳикоя ва очерклар. – Т.: Ёш гвардия. 1971. 182 б.
102. Холмирзаев Ш. Оғир тош кўчса. Ҳикоялар ва қисса. – Т.: Ёш гвардия. 1980. 191 б.

103. Холмирзаев Ш. Йўллар йўлдошлар: қиссалар ва ҳикоялар. – Т.: Ёш гвардия. 1984. 158 б.
104. Холмирзаев Ш. Бодом қишда гуллади: ҳикоялар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 320 б.
105. Холмирзаев Ш. Тикан орасидаги одам // Шарқ юлдузи. – 1972. – 12-сон. – 124 б.
106. Холмирзаев Ш. Кўк денгиз. Ҳикоя. Ўзбекистон адабиёти ва санъат газетаси. 1991. 12 апрель. 15-сон.
107. Холмирзаев Ш. Ватанига сизмаган инсон. Ҳикоя. Ёзувчи. 1998. 14-окт.
108. Холмирзаев Ш. Ўлдирса мард ўлдирсин. Ҳикоя. Ватан газетаси. 1995. 9-сон.
109. Холмирзаев Ш. Озодлик. Ҳикоя // Ватан.-1994. №№8-16.
110. Холмирзаев Ш. Тўлқинлар. Повест. – Т.: Ўзбекистон адабиёт ва санъат нашриёти. 1963. 79-б.
111. Холмирзаев Ш. Булут тўсган ой. Қисса // Саодат. – 1-сон. 1996. 10-бет.
112. Холмирзаев Ш. Ассалом муҳаббат, хайр муҳаббат // Саодат. – 1-сон. 1994. 18-б.

ДИССЕРТАЦИЯЛАР

113. Алимухамедов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида инсон образи. Филол. фан. ном...дис. – Т., 1948. 151 б.
114. Дўстмухамедов Хуршид. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг янгилиниши 80 йилларнинг иккинчи ярми ва 90 йиллар аввалидаги ҳикоялар мисолида. Филол. фан. ном...дис. – Т., 1995. 149 б.
115. Имомова Г.М. Типик миллий характерлар яратишда бадий нутқнинг роли. Филол. фан. ном...дис. – Т., 1993. 135 б.
116. Маҳмудов Маҳкам. Ижодий ниятнинг туғилиши ва шаклланиши (Тема, жанр, сюжет). Фил. фан. ном...дис. – Т., 1971.
117. Ниятов Чўли. Ҳозирги ўзбек прозасида характер проблемаси. Филол. фан. ном...дис. – Т., 1974. 192 б.
118. Турсунов Ж. Ғ. Ғуломнинг прозадаги маҳоратига доир. Фил. фан. ном...дис. – Т., 1963. 195 б.
119. Қўшжонов Матёқуб. Санъаткор ва ҳаёт. (Абдулла Қаҳҳор ижодини қиёсий ўрганиш. Филол. фан. док...дис. – Т., 1970. 477 б.
120. Қодирова Маҳбуба Шамсиевна. XIX аср ўзбек адабиётида инсон ва халқ тақдир. – Т., 1975.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Ёзувчининг ўзига хослиги ва қаҳрамоннинг маънавий олами ..8	
Маҳаллий колорит ва қаҳрамоннинг ўзига хослиги	32
Миллий характер ва услуб жилвалари.....	49
Бадий тасвир ва услуб қирралари	64
Бадий ният ва бадий шакл	64
“Шафқатсиз реализм” ва ёзувчи услуби	78
Сўзнинг бадий тасвирдаги ўрни.....	90
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	97

Адабий-илмий нашр

Шонра ДОНИЯРОВА

ИЖОДКОР ВА УСЛУБ

Мухаррир:

Дилшод Ражаб

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Мусахҳих:

Нодира Эгамқулова

Дизайнер:

Дилмурод Жалилов

«Turon zamin ziyo» нашриёти

Лицензия: AI № 171.2010 йил 11 июн

Тошкент ш. Юнусобод-14.27/35

Теришга 2014 йил 15 июнда берилди.

Босишга 2014 йил 20 августда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16. «Virtes Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

6,5 шарт. б.т. 6,04 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 73-сон буюртма.

“Мухаррир” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.

E-mail: Muharrir@list.ru.

